

राज्याच्या दहाव्या पंचवार्षिक योजनेचे (२००२-२००७) प्रारूप तयार
करण्यासाठी नियुक्त करण्यात आलेल्या
शिक्षणविषयक

(शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण व तंत्र शिक्षण तथा व्यवसाय शिक्षण)

अभ्यास गटाचा अहवाल

नोव्हेंबर २००१

शालेय शिक्षण विभाग, मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.

Nagpur University Teachers' Association
MEETING NOTICE : 1

Dated : 15.02.2003

From :

Prof. E. H. KATHALE

Secretary, NUTA

N-162, Reshim Bag, Nagpur-444 009

To,

All the members of the
Nagpur University Teachers' Association
Dear members,

I have the honour to inform you that General Body meeting of the Nagpur University Teachers' Association will be held at 12.00 noon, on the Day and the Date mentioned below.

2. If you propose to move any resolution for the consideration of the General Body, you are requested to send such resolution to me, with a copy to Prof. B.T.Deshmukh, President NUTA, No. 3, Subodh Colony, Near Vidarbha Mahavidyalaya, Amravati 444604 within a period of 10 days from the date of the posting of this Bulletin.

3. It will not be possible to include in the agenda, resolutions received after the due date. So please make it convenient to send such resolutions, if any, within the stipulated time. The place of the meeting will be intimated to you alongwith the agenda.

Thanking you.

Yours faithfully
Sd/- E. H. Kathale
Secretary, NUTA.

Time, Day and Date of the Meeting:

12.00 Noon on Sunday, the
27th April, 2003

मनोगत

सन २००२-२००३ पासून सुरु होणाऱ्या दहाव्या पंचवार्षिक योजनेचे प्रारूप तयार करण्याच्या दृष्टीने नियुक्त करण्यात आलेल्या विविध अभ्यास गटांपैकी शिक्षणासारख्या महत्त्वपूर्ण अभ्यास गटांचे अध्यक्षपदी माझी नियुक्ती करण्यात आली याचा मला मनस्वी आनंद होत आहे. सर्वांगीण मानवी विकासांची जी मुलभूत साधने आहेत, त्यातील शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. इतर प्राणिमात्रापेक्षा बौद्धिक क्षमतेत मानवाने आपले वर्चस्व निश्चितच सिध्द केलेले आहे. मानव आज ज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्राची उच्च शिखरे पादाक्रांत करीत आहे. त्याच्या पाठीशी शिक्षण हाच मुलभूत घटक आहे. ज्या शिक्षण व्यवस्थेतून प्रत्येक व्यक्तीतील सुप्त क्षमतांचा अत्युच्च विकास साधला जातो, ती शिक्षण व्यवस्था खऱ्या अर्थाने कार्यक्षम आहे, असे म्हणता येईल. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात 'सर्वासाठी शिक्षण' ही संकल्पना प्रत्यक्ष कार्यान्वित करणे हे मोठे आव्हान आहे. भारतात शिक्षणाबरोबरच मानवी जीनवाच्या मुलभूत गरजाही पूर्ण करणे येथे तितकेच निकडीचे आहे. म्हणूनच स्वतंत्र भारतात पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून नियोजनबद्ध विकासाचा मार्ग चोखाळण्यात आला आहे. त्यास आता अर्धशतक झाले असून, आतापर्यंतच्या शिक्षण विषयक योजनाबद्ध विकासात काय साध्य झाले आणि अद्यापही नेमका कोठे भर देणे आवश्यक आहे, याचे सिंहावलोकन करणे अभ्यास गटास आवश्यक वाटले.

२. महाराष्ट्र हे राज्य शिक्षणाच्या मुलभूत सुविधा पुरविण्यात इतर राज्यांच्या तुलनेत काही बाबतीत आघाडीवर असले तरी अद्याप या क्षेत्रात भरीव प्रगतीची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या संख्यात्मक विस्ताराबरोबरच गुणात्मक विकासाची साधने आवश्यक आहे. शिक्षण विषयक लोकांच्या आशा- आकांक्षा व उपलब्ध संसाधने यांचा मेळ घालून दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत शिक्षणाच्या क्षेत्रात राज्य अधिक गतीने कसे पुढे जाईल हे पाहणे अभ्यास गटासमोरील विचाराचा मुख्य भाग होता. शिक्षणाद्वारे होणारा व्यक्तिविकास व त्यातून समाज विकास यात समन्वय साधणे या विषयीही अभ्यास गटाने साक्षेपी चिंतन करणे गरजेचे होते. या व्यापक

परिप्रेक्ष्यातून शिक्षण विषयक समस्यांकडे अभ्यासगटाने पाहिले आहे.

३. शिक्षण विषयक अभ्यासगटावर सदस्य म्हणून ज्यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. ते सर्व उच्च विद्याविभूषित असून त्यांचा शिक्षणाच्या विविध क्षेत्रात प्रदीर्घ अनुभव आहे. आपापल्या क्षेत्रात या सदस्यांनी आपल्या कार्याचा ठसाही उमटवलेला आहे. **श्री.ज.मो.फाटक, यांच्यासारखे अभ्यासू व व्यासंगी सदस्य सचिव या अभ्यास गटास लाभलेले आहेत, त्यामुळे अभ्यास गटाचे कार्य अधिकच सुकर झाले.** अभ्यास गटाने शिक्षण या विकास क्षेत्रात प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, शिक्षकांचे प्रशिक्षण,व्यवसाय शिक्षण,तंत्र शिक्षण, व उच्च शिक्षण असा उपक्षेत्रनिहाय सविस्तर विचारविमर्श केला. प्रत्येक सदस्याच्या वैचारिक

मंत्री

शालेय शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण सांस्कृतिक कार्य
महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय. मुंबई ४०० ०३२.
क्रमांक विससू २००२/(७०६/२००२) माशि-१
दिनांक ७ ऑगस्ट, २००२

प्रति, श्री. बी.टी.देशमुख
विधानपरिषद सदस्य,

विषय : विधानपरिषद नियम ९३ अन्वये दिलेली सूचना जून १९९७ पासून योजनांतर्गत योजनाद्वारे अनुदानावर आलेल्या माध्यमिक शाळा व वर्गातुक्तड्यांवर काम करणाऱ्या शिक्षक कर्मचाऱ्यांना २००२-२००३ या आर्थिक वर्षात वेतनासाठी पुरेशी तरतूद करण्याबाबत.

महोदय,

“अशासकीय माध्यमिक शाळा अनुदानावर आणणे” आणि “अशासकीय माध्यमिक शाळांचा विकास व विस्तार- जादा तुकड्या” या दोन्ही योजना मागील आर्थिक वर्षापर्यंत जिल्हास्तरीय योजना होत्या. संबंधित जिल्हा नियोजन समित्यांकडून योजनांतर्गत योजनेखालील संबंधित माध्यमिक शाळांतील शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या वेतनासाठी पुरेशा नियतव्यय उपलब्ध न होऊ शकल्यामुळे त्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन अनुदान थकित राहिले आहे. गेल्या वर्षात जिल्हा नियोजन समित्यांकडून पुरेशा नियतव्यय उपलब्ध होत नसल्याने या योजनेखालील कर्मचाऱ्यांच्या वेतनाचा प्रश्न निर्माण होत होता. ही बाब विचारात घेऊन मा. मुख्यमंत्री यांनी हिवाळी अधिवेशनात या प्रश्नाच्या संदर्भात धोरणात्मक निर्णय दि. ३१ मार्च, २००२ पूर्वी घेण्यात येईल असे आश्वासन दिले होते. त्यास अनुसरून या योजना राज्यस्तरीय करण्याचा तत्त्वतः निर्णय मार्च २००२ अखेर पूर्वी घेण्यात आला. योजनांतर्गत योजनेखालील शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना नियमित वेतन अदा करण्यात यावे व त्याचबरोबर शिक्षणाचा समतोल विकास साधता यावा यादृष्टीने शालेय शिक्षण विभागाच्या वेतन अनुदानाशी संबंधित असलेल्या ४ जिल्हास्तरीय महत्वपूर्ण योजनांचे राज्यस्तरीय योजनांमध्ये रुपांतर करण्याचे आदेश दिनांक ४ मे, २००२ रोजी निर्गमित करण्यात आले आहेत.

सन २००१-२००२ या आर्थिक वर्षात जिल्हा नियोजन समित्यांकडून पुनर्विनियोजनाद्वारे संबंधित कर्मचाऱ्यांच्या वेतन अनुदानासाठी रु. १८.३४ कोटी व विभागाकडील अवितरित तरतुदीतून रु. १६.८४ कोटी एवढी तरतूद वितरित करण्यात आली आहे.

नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील खर्च (सन १९९७ ते २००२) दहाव्या पंचवार्षिक योजनेतून (सन २००२ ते २००७) बांधील स्वरूपाचा खर्च म्हणून योजनेत्तर योजनेमधून करण्याच्या दृष्टीने रु. १२७ कोटी एवढी तरतूद खर्च करण्यास दि. २० मे, २००२ च्या आदेशान्वये मंजुरी देण्यात आली आहे. त्यामुळे संबंधित कर्मचाऱ्यांचे चालू आर्थिक वर्षात नियमित वेतन वेळेवर अदा करण्यात येत आहे. सन २००२-२००३ या आर्थिक वर्षात लागणाऱ्या आवश्यक खर्चासाठी पुरेशी तरतूद विधिमंडळाच्या चालू पावसाळी अधिवेशनात पुरवणी मागणीद्वारे करण्यात येत आहे. त्यामुळे या कर्मचाऱ्यांना नियमित वेतन अदा करण्यास अडचण निर्माण होणार नाही.

आपला

(रामकृष्ण मोरे)

क्षेत्रात व्यक्तिगत परिबद्धता कोणत्याही असल्या तरी अभ्यास गटाने निर्लेप मनाने व प्रांजळपणे शिक्षणाविषयी विचार व्यक्त केला असून, अभ्यास गटाचा अहवाल अधिक यथार्थवादी कसा होईल हे पाहिले आहे. अभ्यास गटाने मुंबई,पुणे,औरंगाबाद येथे ७ बैठका घेतल्या. या बैठकांमध्ये अभ्यास गटाचे सदस्यांबरोबरच उपरोल्लिखित उपक्षेत्राशी संबंधित अधिकारी व तज्ञ यांचे विचार जाणून घेण्यात आले. शिक्षण क्षेत्रातील ज्यांचा व्यासंग मोठा आहे. ज्यांचा अनुभव प्रदीर्घ आहे. त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग अभ्यास गटास व्हावा या दृष्टीने राज्यातील सर्व विद्यापीठांच्या कुलगुरुंची बैठक पुणे विद्यापीठात घेण्यात आली.

४. प्रत्येक व्यक्तीतील सुप्त क्षमता व देशास विविध क्षेत्रात लागणारे मनुष्य बळ यांची सांगड शिक्षण व्यवस्थेतून घालता येणे हे शिक्षण व्यवस्थेसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. २१ व्या शतकात या आव्हानास वेगळेच परिमाण लाभले. वैश्विकीकरणाच्या आजच्या युगात यापूर्वी कधी नव्हे एवढ्या गतिमान बदलाची शिक्षण क्षेत्रात आज गरज निर्माण झाली आहे. नव्या जगातील आव्हाने समर्थपणे पेलणारी पिढी शिक्षण व्यवस्थेतून घडविणे यासाठी शिक्षणाच्या विविध स्तरावर सूक्ष्मतम नियोजन करून त्या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करावी लागणार आहे. अभ्यास गटाने राज्यात शिक्षणाच्या उपलब्ध सोयीसुविधा,भविष्यातील शिक्षण विषयक गरजा,दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अॅप्रोच पेपर मधील दिशा-निदेश या बाबींचा विचार करूनच हा अहवाल सादर केला आहे. शिक्षण हे मानवी विकासाचे मुलभूत साधन असल्याने शिक्षणावरील खर्च ही दूरगामी स्वरूपाची भांडवली गुंतवणूक आहे. त्यामुळे शिक्षणावरील खर्चास अनुत्पादक खर्च म्हणता येणार नाही. आर्थिक संसाधनाच्या मर्यादा विचारात घेतल्या तरी भविष्यातही राज्यास शिक्षणावर भरीव तरतूद करणे आवश्यक आहे.

५. अभ्यास गटाचा हा अहवाल तयार करताना राज्यातील विद्यापीठांचे कुलगुरु, शिक्षण विषयक उपक्षेत्रांशी संबंधित अधिकारी व तज्ञ यांची मते विचारात घेण्यात आली आहेत. अहवाल तयार करण्यासाठी ज्यांचे सहकार्य लाभले त्या सर्वांचा नामोल्लेख करणे येथे शक्य नाही. तरी काही नावांचा उल्लेख करणे अगत्याचे आहे. डॉ.वसंत काळपांडे, शिक्षण संचालक (प्राथमिक शिक्षण), श्री.विजय पाटील,शिक्षण संचालक (माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण), श्री.एम.जी.मराठे,प्रभारी संचालक, (महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे), श्री.जी.बी.कामडी,शिक्षण संचालक (प्रौढ शिक्षण), श्रीमती माधुरी कोकणे, सहसचिव (अर्थसंकल्प) श्री.शा.पां.जोशी,उपसचिव (प्राथमिक), श्री.स.ह.अ.अविदी, उपसचिव (माध्यमिक),श्री.सु.वि.पाटील,अवर सचिव,श्री.व.दि.देशमुख,संचालक (व्यवसाय शिक्षण), श्री.न.वा.पासलकर,संचालक (तंत्र शिक्षण) यांनी त्यांच्याशी संबंधित उपक्षेत्राबाबत, राज्याची सध्याची शैक्षणिक स्थिती,शिक्षण विषयक धोरणाची अंमलबजावणी यावर स्पष्ट मते बैठकीमध्ये व्यक्त केली. डॉ.पठाण, शिक्षण संचालक,(उच्च शिक्षण) हे अभ्यास गटाचे सदस्य असल्यामुळे या क्षेत्रातील त्यांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा अभ्यास गटाला सर्व बैठकामध्ये लाभ घेता आला. श्री.माणिक गुट्टे,कक्ष अधिकारी,शालेय शिक्षण विभाग यांनी बैठकांचे आयोजन करण्यापासून ते अभ्यास गटाच्या अहवालाचे प्रारूप तयार करण्यापर्यंतच्या सर्व कार्यात समर्पित भावनेने योगदान दिले. त्यांच्या कार्यासनातील त्यांचे सहकारी श्री.धारुरकर, श्री.परब,श्री.काळे यांनी वेळोवेळी आवश्यक ते सहकार्य दिले. अभ्यासगटाच्या अहवालाच्या लेखनात श्रीमती पाटकर, श्री.नखाते, श्रीमती वाड व कु.जोशी, या लघुलेखकांनी महत्वाचे सहकार्य दिले. प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्षपणे हा अहवाल तयार करण्यास ज्यांचा सहयोग लाभला, त्यांचे या ठिकाणी मी आभार मानतो.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य हे देशातील एक अग्रगण्य राज्य ठरावे यासाठी या अहवालातील शिफारशी उपयोगी व्हाव्यात, अशी मी अपेक्षा व्यक्त करतो.

डॉ.जनार्दन वाघमारे

अध्यक्ष

शिक्षण विषयक अभ्यासगट

राज्याच्या दहाव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी (२००२-२००७) शिक्षणविषयक

(शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण व तंत्र शिक्षण तथा व्यवसाय शिक्षण)

नियुक्त करण्यात आलेल्या अभ्यास गटाचा अहवाल

पार्श्वभूमी -

महाराष्ट्र राज्याचा भूभाग १६.४ ते २२.९ या उत्तर अक्षांशाच्या व ७२.६ ते ८०.९ या पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान पसरलेला आहे. पश्चिमेला अरबी समुद्राचा ७२० किमी. चा समुद्र लाभलेले हे राज्य सह्याद्री व सातपुड्याच्या उच्च शिखरांवर विविध प्रकारच्या वृक्षराजींनी विनटलेले आहे. राज्याचे क्षेत्रफळ ३०७७१३ चौ.कि.मी. असून राज्यात प्रशासकीय सोयीसाठी ६ महसूली विभाग निर्माण केलेले आहेत. मात्र, शैक्षणिक प्रशासनाची सोय विचारात घेऊन सात शैक्षणिक विभाग निर्मिलेले आहेत. राज्यात सध्या ३५ जिल्हे, ३५३ तालुके व ३४९ गट आहेत. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९,६७,५२,२४७ इतकी असून भारताच्या तुलनेत ती ९.४ टक्के आहे. उत्तर प्रदेश नंतर महाराष्ट्र हे देशातील दुसरे सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले राज्य झाले आहे. राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४२ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहते व ५८ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात वसत आहे.

२. शिक्षण हे सर्वांगीण मानवी विकासाचे मुलभूत साधन आहे. शिक्षणाद्वारे माणसाच्या केवळ लेखन, वाचन क्षमता विकसित करणे एवढेच शिक्षणाचे उद्दिष्ट नसून त्याचा बौद्धिक, मानसिक व अत्मिक विकास साधणे हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. प्रत्येक व्यक्तीत विविध प्रकारच्या सुप्त क्षमता असतात. त्या क्षमतांचा शोध घेवून त्यांचा अत्युच्च विकास साधणे हे शिक्षणाचे परमोच्च साध्य आहे.

भारतीय समाजात ज्ञान या संकल्पनेचा संबंध प्रायः अध्यात्मज्ञानाशी जोडला गेलेला आहे.

“अध्यात्म विद्या विद्यानाम्” व

“अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञामिति प्रोक्तमज्ञानं यदमोन्यथा ॥”

ही गीता वचने त्या काळीच्या समाजाचे मार्गदर्शन करित होती. अर्थात अध्यात्म ज्ञान हेच खरे ज्ञान म्हणून पराविद्येची उपासना भारतीय समाजात सर्वश्रेष्ठ मानण्यात आली. गीतेतील निष्काम कर्मयोगापेक्षा निष्क्रियतावादाचीच कास अनेकांनी धरली. तत्कालीन स्थितिप्रवण समाजातील धर्म, तत्त्वज्ञान, नीती, सामाजिक संस्था यांच्या मुळाशी असलेले सिध्दांत अनादिसिध्द आहेत अशीच धारणा दृढ झालेली होती. पुराणप्रियता, गतानुगतिकता, रुढिवाद शब्दप्रामुख्य व जुन्या-नव्या मधील साधर्म्यावर भर देणारी समन्वयदृष्टी हे तत्कालीन स्थितिवादी समाजाचे व्यवच्छेदक लक्षण होते. त्यावेळीचे पांडित्य वेदउपनिषदादि ग्रंथांची शब्दचिकित्सा व अर्थनिर्णय यासाठी उपयुक्त ठरण्या व्याकरण, न्यायादि व व्युत्पत्तीशास्त्रांना महत्त्व देत आल्यामुळे त्यांच्याकडून भौतिक शास्त्रांची उपेक्षा झाली. ही वस्तुस्थिती अमान्य करता येणार नाही. त्यामुळे तत्कालीन भारतीय समाज ऐहिक सुख समृद्धीपासून व भौतिक उन्नतीपासून दूर राहिला हेही मान्य करावे लागेल.

आध्यात्मिक व भौतिक ज्ञानक्षेत्रांपैकी एकावरच भर न देता या ज्ञानक्षेत्रांचा समतोल विकास साधणे समाजास हितकारक ठरते. प्रयोगाच्या द्वारे नवी नवी साधनसामग्री हस्तगत करणे, उपलब्ध वास्तुज्ञानाच्या आधारे जुन्या नव्या उपपत्तीचा खरेपणा पडताळून पाहणे, वास्तवाच्या ज्ञात तपशीलाला एका सुत्रात ओवणारे एखादे संभाव्य पण परीक्षाई प्रमेय कल्पून त्या दिशेने सतत संशोधन चालू ठेवणे, साधक बाधक माहितीची कसून चिकित्सा करून अखेर युक्तिसंमत सिध्दांत समंत करणे हा भौतिक शास्त्रांनी अवलंबिलेला मार्ग आहे. ज्या विजिगीषू समाजाने ज्ञानक्षेत्रात हा मार्ग अवलंबिला त्या समाजाने पुरुषार्थाचे नवे नवे प्रांत काबीज केले हा आधुनिक जगाचा इतिहास आहे.

भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी आधुनिक शिक्षणाचा पाया घालणे आवश्यक होते. स्वातंत्र्य चळवळी बरोबरच प्रबोधनाची नवी चळवळ देशाच्या विविध प्रांतांत तत्कालीन प्रजावंतांनी सुरु केली. आधुनिक भारतातील या

चळवळीचे जनकत्व राजा राममोहन रॉय यांचेकडे जाते. ही चळवळ प्रामुख्याने बंगाल व महाराष्ट्र या राज्यात विशेषत्वाने कार्यरूप धारण करू शकली. महाराष्ट्रात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, न्यायमूर्ती रानडे, लोकमान्य टिळक, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या सारख्या कृतीशील प्रजावंतानी भौतिकवादी शिक्षणाचा व सर्वासाठी शिक्षण या विचारदृष्टीचा पाया घातला.

विद्येविना मती गेली । मतिविना नीती गेली ।

नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले ।

वित्ताविना शुद्ध खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥

महात्मा फुले यांनी शुद्धातिशुद्धांच्या अवनतीचे व पराकोटीच्या दारिद्र्याचे वरील प्रमाणे विश्लेषण केले आहे. राज्यात शुद्धातिशुद्धांच्या व स्त्री शिक्षणाचा पाया घालण्याचे कार्य त्यांनीच सुरु केले. त्यातून प्रेरणा घेवून अनेक सामाजिक संस्था व कार्यकर्त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रभावी कार्य केले आहे. त्याचा परिपाक म्हणून आज इतर राज्याच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्य बरेच पुढे आहे. या पार्श्वभूमिवर महाराष्ट्रातील शिक्षणाच्या प्रगतीचा वेध घेणे आवश्यक आहे.

३. २१ वे शतक हे माहिती विस्फोटाचे युग (Explosion of information Era) असून माहिती विस्फोटाबरोबरच दहशतवाद, हिंसाचार, शस्त्रस्पर्धा, विदेशी मनोवृत्तीचे तांडवनर्तन अशा अनेक समस्यांना आजच्या समाजास सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे शिक्षण विषयक चिंतन करतांना शिक्षण विषयक विचारांवर समकालीन समस्यांचा प्रभाव पडणे अपरिहार्य आहे. किंबहुना या समस्यांपासून मानवजातीचे अस्तित्व अबाधित राखणे व समग्र मानव जात “वसुधैव कुटुम्बकम्” या विश्वधर्माच्या वाटेवरून कशी वाटचाल करील हे पाहणेही अगत्याचे ठरले आहे. शिक्षणामुळे समाजाचे राहणीमान उंचावणे, आत्मसन्मान वाढविणे व स्वातंत्र्याचा खरा आस्वाद त्यांना घेता येणे आवश्यक आहे. आजच्या औपचारिक/अनौपचारिक शिक्षण पध्दतीतून बाहेर पडणारे विद्यार्थी राज्याच्या तथा देशाच्या विकासात रचनात्मक भर टाकणारे नागरिक झाले पाहिजेत यावर भर देणे गरजेचे आहे.

४. वरील शिक्षण विषयक तात्त्विक भूमिका विचारात घेवून व नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट्ये व साध्ये याचा आढावा घेऊन राज्य शासनाने नियुक्त केलेल्या शिक्षण विषयक अभ्यास गटाने राज्याच्या शिक्षण विषयक सद्यस्थितीचे परिशीलन करून हा अहवाल लिहिला आहे.

राज्यातील प्राथमिक शिक्षण

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी राष्ट्रीय विकास परिषदेने स्विकारलेल्या अॅग्रोच पेपर मध्ये शिक्षण विषयक भाष्य करताना स्वतंत्र भारतात शिक्षणाचा झालेला विकास असमाधानकारक असल्याचे म्हटले आहे. अद्यापही देशातील ६ ते १४ वयोगटातील शाळेत जाण्यायोग्य २० कोटी मुलांपैकी फक्त १२ कोटी मुले शाळेत जातात आणि त्यांच्या उपस्थितीचे प्रमाण ६६ टक्के इतकेच आहे. या परिस्थितीत पूर्णतः बदल होण्याची आवश्यकता असून “सर्वासाठी शिक्षण” हे १० व्या पंचवार्षिक योजनेचे मुख्य लक्ष्य असेल. हे मुख्य उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी केंद्र शासनाने “सर्व शिक्षा अभियान” कार्यन्वित केले असून १० व्या पंचवार्षिक योजनेत सर्वासाठी शिक्षण हे उद्दिष्ट साध्य करण्यास सर्वप्राथम्य देण्यात आले आहे. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी सर्व मुलांना शिक्षण विषयक सुविधा पुरविणे आवश्यक असून ४० मुलांच्या गटासाठी प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरावर शालेय शिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. निवासी वस्तीपासून १ कि.मी.च्या आत प्राथमिक शाळा उपलब्ध करून देणे, शाळेस इमारत उपलब्ध करून देणे, अनुसूचित जाती,

अनुसूचित जमाती व मागासवर्गीयासाठी मोफत पाठ्यपुस्तके उपलब्ध करून देणे, ग्राम शिक्षण समित्यांची स्थापना करणे, हा कालबद्ध कृतीआराखडा आहे. यातून १०० टक्के पटनोंदणीचे उद्दिष्ट साध्य करणे अपेक्षित आहे.

शिक्षण व्यवस्थेचा इतर व्यवस्थांपासून पूर्णतः वेगळा विचार करता येणार नाही. लोकांच्या आर्थिक गरजा व राष्ट्रीय विकासाचे प्रतिबिंब शिक्षणव्यवस्थेत प्राथमिक शिक्षणापासून पडले पाहिजे. शिक्षणाचे उद्दिष्टच मुळी व्यक्तीमत्त्वाचा संपूर्ण विकास हे आहे. प्रत्येक व्यक्तीतील सुप्त क्षमता व देशास विविध क्षेत्रात लागणारे मुन्य बळ यांची सांगड शिक्षण व्यवस्थेतून घालता येणे हे शिक्षणव्यवस्थेसमोरील खरे आव्हान आहे. म्हणून शिक्षणविषयक नियोजन करताना सूक्ष्मता पातळीवर नियोजन करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. ७३ व ७४ व्या संविधान विशेषधनाच्या प्राथमिक शिक्षणाचे नियोजन, पर्यवेक्षण व व्यवस्थापन स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे देण्याची गरज आहे. शिक्षण विषयक योजना राबवितांना तेथे लोकांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक असून, शिक्षण ही लोक चळवळ झाल्याशिवाय शिक्षणाचे सर्वोच्च ध्येय साध्य करता येणार नाही. अभ्यास गटाने १० व्या पंचवार्षिक योजनेच्या अॅप्रोच पेपरमधील ही भूमिका विचारात घेवूनच राज्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा सुचविली आहे. शिक्षण विषयक सूचविण्यात आलेल्या सुधारणांकडे वळण्यापूर्वी राज्यात शिक्षणाच्या उपलब्ध असलेल्या सुविधांवर दृष्टीक्षेप टाकणे औचित्यपूर्ण ठरेल. सध्या राज्यात ६४,९१८ प्राथमिक शाळा असून त्यातून १,२२,९१,०५१ एवढे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. या शाळांमधून ३,२०,३८२ प्राथमिक शिक्षक अध्यापनाचे कार्य करीत असून त्यापैकी ९६ टक्के शिक्षक प्रशिक्षित आहेत, एकूण शिक्षकांपैकी ४२ टक्के स्त्री शिक्षिका असून ५८ टक्के पुरुष शिक्षक आहेत. महाराष्ट्र हे राज्य वर उल्लेख केल्यानुसार पुरोगामी व प्रगत विचारांचे असल्याचे प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी राज्याने यापूर्वीच स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर सोपविलेली आहे. उपरोक्त ६४,९१८ शाळांमध्ये ५३,१६९ शाळा जिल्हा परिषदेच्या, ४३,९६ शाळा नगरपालिकेच्या, ६८७८ शाळा खाजगी व्यवस्थापनाच्या, ४२२ शाळा राज्य शासनाच्या व ३३ शाळा केंद्र शासनाच्या नियंत्रणाधीन आहेत. नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात राज्य शासनाने शिक्षणावर केलेल्या खर्चावर दृष्टीक्षेप टाकला तर हे स्पष्ट होते की, शिक्षणावरील योजनेत खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला असून योजनेतर्गत खर्च मात्र पुरेशा प्रमाणात होवू शकला नाही. नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत योजनेतर्गत खर्चाची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

नवव्या पंचवार्षिक योजनेत शालेय शिक्षणाकरिता एकूण २०८६.०० कोटी नियतव्यय निर्धारित करण्यात आला होता. त्यापैकी प्राथमिक शिक्षणाकरिता रु.७६६.१४ कोटी व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाकरिता ११३४.६१ कोटी, प्रौढ शिक्षणाकरिता ३८.४२ कोटी, इतर शैक्षणिक कार्यक्रमाकरिता रुपये ७२.७० कोटी, शारिरिक शिक्षणाकरिता १४.२१ कोटी व जिल्हा प्राथमिक शिक्षण प्रकल्पाकरिता ६०.०० कोटी अशी नियतव्ययाची विभागणी करण्यात आली होती. निर्धारित नियतव्ययांपैकी प्रत्यक्षात विभागास पंचवार्षिक योजनेअखेर रुपये १२६५.९८ कोटी इतकाच नियतव्यय उपलब्ध होवू शकला. निर्धारित नियतव्ययाशी उपलब्ध नियतव्ययाचे प्रमाण ६०.६८ टक्के इतके आहे. उपलब्ध नियतव्ययापैकी पहिल्या चार वर्षांत रुपये ८४०.५९ कोटी इतका खर्च झालेला असून एकूण निर्धारित नियतव्ययाशी खर्चाचे प्रमाण ४०.२९ टक्के इतकेच आहे. सन २००१-२००२ या आर्थिक वर्षात उपलब्ध करून देण्यात आलेला नियतव्यय २६५.७० कोटी हा पूर्णतः खर्ची पडला असे गृहीत धरले तर नवव्या पंचवार्षिक योजनेत निर्धारित नियतव्ययाशी खर्चाचे प्रमाण ५३.०३ टक्के इतकेच राहणार आहे. या आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, निर्धारित नियतव्ययाच्या तुलनेत उपलब्ध झालेला नियतव्यय अपूरा आहे, त्यामुळे पंचवार्षिक योजनेत निर्धारित करण्यात आलेली उद्दिष्टे गाठणे शक्य होत नाही व त्याच्या शिक्षणाच्या विकासावर विपरित परिणाम होतो, तसेच राज्याच्या एकूण वार्षिक योजनेच्या आराखड्याच्या तुलनेत शिक्षणासाठी सामान्यतः २ ते २.५ टक्केच्या दरम्यान नियतव्यय उपलब्ध होत आलेला आहे.

योजनेतर्गत योजनेखाली पुरेशा नियतव्यय उपलब्ध झालेला नसलातरी प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात केंद्र शासनाने जे लक्ष्य १० व्या पंचवार्षिक योजनेत निर्धारित केलेले आहे, त्यापैकी बहुतांशी लक्ष्य राज्याने यापूर्वीच साध्य केलेले आहे. उदा. केंद्र शासनाने ३०० लोकसंख्येसाठी ४० विद्यार्थी संख्येकरिता १ कि.मी.च्या आत प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. राज्यात ग्रामिण भागात सर्व साधारण क्षेत्रात १.५ कि.मी.परिसर व २०० लोकसंख्येसाठी आणि आदिवासी डोंगराळ भागात १ कि.मी.परिसर व १०० लोकसंख्येसाठी प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी राज्य शासन अनेक योजना राबवित असून त्यातील काही महत्त्वाच्या योजनांचा येथे संक्षेपाने उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

१) शालेय पोषण आहार.

२) समाजातील दुर्बल घटकांतील मुलींच्या पालकांना उपस्थिती भत्ता.

३) शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात प्राथमिक शाळांतील अनुसूचित जाती-जमातीच्या विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती.

४) १०३ विकास गटातील पहिली व ४ थीच्या विद्यार्थ्यांना मोफत गणवेश व लेखनसाहित्य.

५) १०३ विकास गटातील पहिली व ४ थीच्या विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके.

६) जिल्हा परिषदेच्या शाळांमधून बालवाड्या उघडणे.

७) प्राथमिक शाळा वर्गखोल्यांचे बांधकाम.

८) ऊसतोड कामगारांच्या पाल्यांसाठी शाळा.

उपरिनिर्दिष्ट योजनांसाठी नवव्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आलेला/होणारा खर्च व दहाव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी व योजनेसाठी लागणारा नियतव्यय याचे विवरणपत्र स्वतंत्र जोडले आहे.

राज्यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी वरील विविध योजना चालू असल्या तरी गळतीच्या प्रमाणात भरीव सुधारणा झाली नाही. राज्यातील सन १९९८-९९ यावर्षी गळतीचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

राज्यातील इयत्तानिहाय गळतीचे प्रमाण (सन १९९८-९९)

अ.क्र.	इयत्ता	मुले	मुली	एकूण
१.	दूसरी	८	७	७
२.	तिसरी	७	६	७
३.	चौथी	१५	१४	१५
४.	पाचवी	१८	२०	१९
५.	सहावी	२६	२८	२७
६.	सातवी	३१	३४	३२
७.	आठवी	३७	४३	४०
८.	नववी	४०	४९	४४
९.	दहावी	५३	६०	५६

वरील विवरणपत्रावर दृष्टीक्षेप टाकला तरी हे स्पष्ट होते की, ५ वी ते १० वी या इयत्तांमधील गळतीचे प्रमाण अधिक असून त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी सूक्ष्मता नियोजनाची आवश्यकता आहे.

शासनाने औपचारिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या मुलांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात यादृष्टीने वस्तीशाळा व महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना सुरु केल्या आहेत.

१) वस्ती शाळा - राज्यात ग्रामीण भागात सर्व साधारण क्षेत्रात १.५ कि.मी.परिसर व २०० लोकसंख्येसाठी आणि आदिवासी डोंगराळ भागात १ कि.मी.परिसर व १०० लोकसंख्येसाठी प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध आहेत हे निकष पूर्ण न करणाऱ्या राज्यातील वाड्या, वस्त्या व तांड्यांवर १ कि.मी. परिसरात प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी वस्ती शाळा सुरु करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. त्यानुसार राज्यात चालू सन २००१-२००२ या वर्षात ४७७४ वस्तीशाळा मंजूर करण्यात आल्या आहेत. वस्तीशाळाचे स्वरूप अनौपचारिक स्वरूपाचे असून या शाळांत इयत्ता १ ली ते ४ थी पर्यंत राज्य शासनाचा नियमित अभ्यासक्रम शिकविला जातो. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत १०० टक्के पटनोंदणीचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टीने ही योजना महत्त्वपूर्ण असून, तांडे, पाडे, वस्त्यांवरील जी मुले औपचारिक शिक्षणापासून दूर राहिलेली आहेत, त्यांना या योजनेद्वारे शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध होणार आहे. प्रत्येक वस्तीशाळेत इयत्ता १ ली ते ४ थी एकत्रित सुमारे १५ विद्यार्थी असणे आवश्यक असून वस्तीशाळा सुरु करण्यासाठी संबंधित ग्राम पंचायत/ ग्राम शिक्षण समिती/ ग्रामस्थ यांनी विनामुल्य जागा उपलब्ध करून देणे अनिवार्य आहे. वस्तीशाळा चालविण्याची संपूर्ण जबाबदारी ग्राम पंचायत / ग्राम शिक्षणसमिती यांची राहणार असून वस्तीशाळांचे व्यवस्थापन आणि प्रशासन त्यांनी सांभाळावयाचे आहे. वस्तीशाळांसाठी डी.एड पदविका धारण केलेले स्थानिक उमेदवार नसल्यास इयत्ता १२ वी उत्तीर्ण उमेदवारांची नियुक्ती ग्राम पंचायतीमार्फतच होणार आहे. वस्ती शाळा सुरु करण्यासाठी वार्षिक रुपये १३ हजार अनुदान देण्यात येणार आहे. त्यामध्ये १० महिन्यांच्या प्रतिमहा रुपये १ हजार या स्वयंसेवी शिक्षकांच्या मानधनाबरोबरच शालोपयोगी साहित्य व शिक्षक प्रशिक्षण याकरिता रुपये ३ हजार एवढा खर्च समाविष्ट

आहे.

२) **महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना-** शिक्षणाच्या औपचारिक सुविधा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून देवूनही ६ ते १४ वयोगटातील ग्रामीण भागातील मुले/मुली प्रामुख्याने शेती, पशुसंवर्धन, ऊसतोड,वीटभट्टी इत्यादी ठिकाणी बालकामगार म्हणून काम करतात. तर शहरी भागातील झोपडपट्टीतील निराधार मुले,हमाली करणारी, कचरा गोळा करणारी,फेरीवाले,घरगडी अशा घटकातील ही सर्व बालकामगार मुले शिक्षणापासून वंचित राहिली आहेत. अशा सर्व मुलांना औपचारिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना सुरु केलेली आहे. या योजनेअंतर्गत सर्वेक्षणानुसार ६ ते १४ वयोगटातील शाळा बाह्य मुलांच्या इयत्ता १ ली ते ४ थी पर्यंतच्या समकक्ष शिक्षणाची सुविधा अनौपचारिक शिक्षण केंद्रातून करण्यात आली आहे. या केंद्राचे संचालन नोंदणीकृत संस्थांमार्फत होणार असून या स्वयंसेवी संस्थांमार्फत २० मुलांसाठी एक केंद्र उघडण्यात येणार आहे. आवश्यक मुले मिळत नसतील तर १० मुले व मुली असतील तर केंद्र सुरु करता येणार असून या पेक्षाही कमी संख्या असल्यास प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे रुपये ५०/- प्रमाणे मानधनावर केंद्रास मान्यता देण्यात येते. या केंद्रासाठी ठरविण्यात आलेला अभ्यासक्रम भारतीय शिक्षण संस्थेमार्फत निश्चित केला असून ४ थी पर्यंतच्या अभ्यासक्रमातील अध्ययन क्षमता विकसित करण्यावर त्यात भर देण्यात आलेला आहे. **स्वयंसेवी संस्थांमार्फत स्थानिक स्वयंसेवी शिक्षकांची दरमहा रुपये १०००/- मानधनावर करार पध्दतीने नेमणूक करणे**, केंद्राचा कालावधी २ वर्षे,दररोज किमान ४ तास (घड्याळी) शिक्षण देणे इत्यादी या योजनेची वैशिष्ट्ये आहेत. संबंधित स्वयंसेवकास एकूण ३० दिवसांचे सेवापूर्ण प्रशिक्षण व महिन्यातून २ दिवसाचे उद्बोधन देण्यात येणार आहे. २० मुलांपर्यंत संख्या असलेल्या केंद्रास एकूण वार्षिक खर्च रुपये १८६२५/- एवढा येणार आहे.

वस्तीशाळा व महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना या योजनेच्या माध्यमातून प्रचलित औपचारिक शिक्षण व्यवस्थापासून दूर असलेल्या मुलांचा समावेश करून १० व्या पंचवार्षिक योजनेत साधावयाचे १०० टक्के पटनोंदणीचे उद्दिष्ट गाठण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

मार्च,१९९० मध्ये थायलंड येथील जागतिक परिषदेत इ.स.२००० पर्यंत सर्वांसाठी शिक्षण ही संकल्पना साध्य करण्याचे उद्घोषित करण्यात आले होते. अद्यापही देशात तथा राज्यात सर्वांसाठी शिक्षण हे उद्दिष्ट पूर्णतः साध्य झालेले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. म्हणूनच केंद्र शासनाने प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामध्ये उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान हा कालबद्ध कार्यक्रम कार्यान्वित केला आहे.

सर्व शिक्षा अभियान (एसएसए)

स्वतंत्र भारतात शिक्षणविषयक अनेक योजना राबवूनही १०० टक्के पटनोंदणीचे उद्दिष्ट अद्याप साध्य न झाल्याने सर्व शिक्षा अभियान हे केंद्र शासनाने उचलेले ऐतिहासिक पाऊल आहे. मुळातच शिक्षण हा विषय संविधानाच्या समवर्ती सुचीत आहे. समग्र देशात शिक्षणाचा एकात्मिक आकृतीबंध असावा, याकरीता शिक्षण विषयक धोरणासाठी केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळ (Central Advisory Board of Education) ही संस्था महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. केंद्र शासनाने दिलेल्या दिशानिर्देशानुसार राज्याने शिक्षणाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे अभिप्रेत आहे. **सर्व शिक्षा अभियानाची उद्दिष्टे गाठण्यासाठी शिक्षणात लोकांचा सहभाग, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग व शासनबाह्य आर्थिक संसाधनाची उभारणी करणे आवश्यक आहे.** व्यक्तिमत्त्वाचा अत्युच्च विकास हे शिक्षणाचे परमसाध्य असल्यामुळे शिक्षण विषयक योजनांच्या अंमलबजावणीत वैविध्याची आवश्यकता इतर सर्व क्षेत्रांपेक्षा अधिक आहे आणि म्हणूनच “सर्व शिक्षा अभियान” ही योजना राबवितांना सर्व स्तरावर विकेंद्रीकरणाला अधिक महत्त्व देण्यात आले आहे.

सर्व शिक्षा अभियानाची उद्दिष्टे -

- १) ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुले इ.स.२००३ पर्यंत शाळेत आणणे.
- २) सर्व मुलांना इ.स.२००७ पर्यंत ५ वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणे.
- ३) इ.स.२०१० पर्यंत सर्व मुलांमुलींचे शालेय शिक्षण पूर्ण करणे.
- ४) प्राथमिक शिक्षणाच्या समाधानकारक दर्जासह जीवनपयोगी शिक्षणावर भर.
- ५) प्राथमिक शिक्षणातील सर्व स्तरावरील उणिवा दूर करून सामाजिक तसेच लिंगभेद या सारख्या सर्व स्तरावरील असमानता इ.स. २००७ पूर्वी भरून निघतील हे पहाणे. प्राथमिक शिक्षणाबाबत हेच उद्दिष्ट २०१० पर्यंत पूर्ण करण्यात येईल.
- ६) २०१० पूर्वी १०० टक्के उपस्थितीचे उद्दिष्टे पूर्ण करणे.

कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आराखडा-

भारताचे मा.पंतप्रधान यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि मा.केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्री यांचे उपाध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय सर्व शिक्षा अभियानाची स्थापना करण्यात आली आहे. हा कार्यक्रम केंद्र शासन व राज्य शासनाच्या सहभागाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत राबविला जाणार आहे. राज्यात मुख्यमंत्र्यांच्या/ शिक्षणमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी प्राथमिक शिक्षण परिषद स्थापन करून या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. हा कार्यक्रम २००२ पूर्वी लागू करण्यात येणार असून या कार्यक्रमाची कालमर्यादा २०१० असणार आहे.

सर्व शिक्षा अभियान कार्यक्रमाची प्रमुख मध्यवर्ती सूत्रे -

संस्थानिहाय बदल - राज्यात संस्थानिहाय नवीन संरचना करणे हे सर्व शिक्षा अभियानाचे प्रमुख अंग असेल. प्रचलित शिक्षण पध्दतीचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करून शैक्षणिक प्रशासन, प्राथमिक शिक्षणातील संपादनूक पातळी,आर्थिक बाबी, विकेंद्रीकरण, मालकी हक्क, राज्यातील प्राथमिक शिक्षण कायद्याचा आढावा,शिक्षकांच्या रिक्त जागा भरण्याबाबतचे नियम, शिक्षकांची सेवाभरती,मूल्यमापन व पर्यवेक्षण, मुलींचे शिक्षण,अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती व मागासवर्गीय या उपेक्षित घटकांकरिता विशिष्ट योजना,खाजगी प्राथमिक शाळांबाबतचे धोरण आणि पूर्व प्राथमिक शिक्षण यामध्ये करावयाच्या आवश्यक बदलांचा समावेश आहे.

नियमित वित्त पुरवठा - प्राथमिक शिक्षणाच्या योजनांसाठी आवश्यक वित्त पुरवठा नियमितरित्या करण्यात येईल.

सामाजिक मालकी - समुदायाला शाळेबद्दल आत्मियता व मालकी वाटणे यासाठी प्रभावीपणे विकेंद्रीकरण करण्याची गरज आहे. पंचायत राज संस्थेमधील सदस्य,ग्राम शिक्षण समितीतील सदस्य, स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने या कार्याला चांगली गती मिळू शकेल.

संस्थानिहाय सबलीकरण -

राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (NIEPA), राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT), राष्ट्रीय शिक्षा प्रशिक्षण परिषद, (NCTE) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, (SCERT) राज्य शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था या संस्थेसारख्या संस्थांचे सबलीकरण करणे हे या अभियानाचे प्रमुख अंग असणार आहे. या संस्थांचा गुणात्मक दर्जा सुधारण्यासाठी साधन व्यक्तीच्या प्रभावी आणि टिकावू पध्दतीची गरज आहे.

शैक्षणिक प्रशासनात सुधारणा, संपूर्ण पारदर्शकता,समुदायाधारित पर्यवेक्षण, नियोजनासाठी वस्त्या हाच घटक व समुदायाचे उत्तरदायित्व ही या अभियानाची इतर अंगे आहेत.

१०० टक्के पटनोंदणी झाली म्हणजे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीरणाचे उद्दिष्ट साध्य झाले किंवा सर्वांसाठी शिक्षण हे उद्दिष्ट पूर्ण झाले असे म्हणता येणार नाही. शाळेत नांव नोंदणी झालेल्या मुलांना शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होणे,तेथील वातावरण आनंददायी असणे, त्यांच्यातील अध्ययन क्षमता विकसित होणे व त्यातून त्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी होणे हा सर्व शिक्षा अभियानामागे मुख्य हेतू आहे.

राज्यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणामध्ये उद्दिष्ट गाठण्यासाठी वरील विविध योजना चालू असल्या तरी गळतीच्या प्रमाणात भरीव सुधारणा झाली नाही. त्यामुळेच सर्व शिक्षा अभियानाच्या माध्यमातून २०१० पर्यंत उपरोल्लिखित उद्दिष्टे साध्य करणे अपेक्षित आहे.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व कठोर संनियंत्रण करणे गरजेचे आहे. अभ्यास गटाने प्राथमिक शिक्षणावर साकल्याने व सागोपांग चर्चा करून १० व्या पंचवार्षिक योजनेचे निर्धारित उद्दिष्ट साधण्यासाठी व शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासासाठी ज्या उपाययोजना सुचविल्या आहेत, त्या खालीलप्रमाणे -

(१) शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थी हाच केंद्रिभूत आहे. त्यामुळे शिक्षण विषयक योजना आखताना,त्यांची अंमलबजावणी करताना विद्यार्थ्यांचा सर्वतोपरी उत्कर्ष व विकास यावरच भर देणे आवश्यक आहे. शिक्षण विषयक व्यवस्थापन, प्रशासन, शिक्षकांची नियुक्ती, शाळेची स्थापना, अभ्यासक्रम या सर्व बाबींचा विचार करताना त्यात विद्यार्थ्यांभिमुखता कोठेही दुर्लक्षित होणार नाही याचे भान ठेवणे आवश्यक आहे.

(२) शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामध्ये शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असून **गळतीबाबत व शिक्षणाच्या दर्जाबाबत संबंधित शिक्षकास जबाबदार धरणे आवश्यक आहे.** यशापशाची जबाबदारी व उत्तरदायित्व शिक्षकावर

टाकल्याशिवाय शिक्षणाचा गुणात्मक विकास साधणे शक्य होणार नाही.

(३) नियमित वेतन श्रेणीतील नियुक्त्यामुळे शिक्षकांमध्ये शैथिल्य येते. नवीन ज्ञान संपादणूकीबाबत व रचनात्मक कार्याबाबत त्यांच्यामध्ये अनुत्साह दिसून येतो. त्याकरिता भविष्यात वेतन आणि कार्यक्षमता (पे अँड परफॉर्मन्स) एकमेकांशी निगडित करण्यात यावेत. त्याशिवाय उत्तरदायित्व (Accountability) ची जाणीव निर्माण होणार नाही.

(४) शिक्षकांच्या कामाचे मूल्यमापन (Assesment) विद्यार्थी, मुख्याध्यापक, व्यवस्थापनावरोबरच इतर बाह्य माध्यमातून होण्याची आवश्यकता आहे.

(५) वैश्वीकरणाच्या (Globalization) आजच्या युगात शिक्षणाच्या संदर्भात प्रशासनाऐवजी व्यवस्थापन ही संकल्पना रुढ करणे आवश्यक आहे.

(६) प्रत्येक शिक्षकाने त्याची नियुक्ती ज्या शाळेत झालेली आहे, त्याच गावात राहणे बंधनकारक करण्यात यावे. शिक्षकांच्या बदलीबाबत निश्चित धोरण असावे. केवळ कोणाच्या तरी सोयीसाठी हस्तक्षेप करून बदली करण्यात येऊ नये. बदलीसाठी निश्चित निकष करून त्याचे काटेकोरपणे पालन व्हावे, त्यात राजकीय हस्तक्षेप नसावा. यासर्व बाबींच्या सुसुत्र अंमलबजावणीसाठी प्राथमिक शिक्षण कायद्यात आवश्यक ते बदल करण्यात यावेत.

(७) शिक्षक ज्या शाळेत नोकरी करतात त्याच शाळेत त्यांच्या पाल्यांना प्रवेश देण्याविषयी त्यांना प्रेरित करण्यात यावे. त्यामुळे त्या शाळांबाबत शिक्षकांना आत्मियता वाटेल.

(८) शाळेच्या परिक्षेत्रातील प्रत्येक घरातील मुले शाळेत येतात किंवा नाही, याचे सर्वेक्षण शिक्षकांनी करून त्यांना शाळेत आणण्याचे कार्य करावे. हा त्यांच्या विस्तारीत सेवेचाच भाग आहे.

(९) प्रत्येक शिक्षकाने आपली ज्ञानलालसा वाढवून ज्ञान वृद्धीगत करत रहावे. हीच वृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये ही वाढीस लागण्यासाठी शाळा तेथे ग्रंथालय ही चळवळ सुरु करणे आवश्यक आहे.

(१०) ४ थी ते ७ वी च्या शाळांना जिल्हा परीक्षा असाव्यात. माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक शिक्षणाकरिता जसे परीक्षा मंडळ आहे, त्याचप्रमाणे प्राथमिक शिक्षणासाठी विभागीय शिक्षण मंडळे व शिखर मंडळ असणे आवश्यक आहे.

(११) आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या शिक्षकांपैकी जे शिक्षक त्या गावातील नसल्याने तेथे रहात नाहीत त्या शिक्षकांना ज्या गावात शाळा आहे तेथेच राहणे बंधनकारक करावे.

(१२) आश्रम शाळेतील मुलांना मातृभाषेतून शिक्षण दिले तर त्यांची आकलनक्षमता अधिक विकसित होईल या भूमिकेतून आदिवासी क्षेत्रात त्यांच्या बोलीभाषेत व राज्यभाषेत पुस्तकांची निर्मिती करणे आवश्यक आहे.

(१३) प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य करणे गरजेचे असून त्यासाठी केवळ दंडात्मक कारवाई न करता जे पालक शाळेत मुलांना पाठवतील त्यांना अधिक सुविधा देणे व जे पाठविणार नाहीत, त्यांना शासनाकडून मिळणाऱ्या सुविधांपासून वंचित करणे अशाप्रकारची कारवाई करता येईल. त्यासाठी सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण अधिनियम आणावा.

(१४) शिक्षण आणि जीवन यांना एकमेकांपासून भिन्न करता येणार नाही. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणापासून मुलांमध्ये श्रमप्रतिष्ठेची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे. शाळा तेथे कार्यशाळा (workshop) शाळा तेथे शेती (Farmhouse) हा नवीन धोरणाचा भाग असणे आवश्यक आहे. आजच्या शैक्षणिक धोरणातून एकप्रकारची निष्क्रिय संस्कृती उदयाला येत असून, त्यामुळे शिक्षितांना शारिरिक श्रम करण्यास लज्जा व संकोच वाटतो. समाजामध्ये श्रमप्रतिष्ठा प्रस्थापित करावयाची असेल तर बाल्यावस्थेपासूनच मुलांमध्ये श्रममुल्ये विंबवणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक शाळेत जेथे बालकांना श्रम करता येईल व श्रमाचा आनंद उपभोगता येईल अशी जमीन उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. याची जबाबदारी ग्राम शिक्षण समितीवर सोपविण्यात येईल.

(१६) शिक्षणातून केवळ लेखन व वाचन क्षमता विकसित करणे, एवढेच शिक्षणाचे उद्दिष्ट न ठेवता मूल वर्गात गेले की, त्याला कोणतेही कौशल्य येणे आवश्यक आहे. आज जी अनुभवविश्वात आणि ज्ञानविश्वात प्रचंड दरी निर्माण झाली आहे, ती नवीन शैक्षणिक धोरणात कमी करणे नितांत आवश्यक आहे. शिक्षण हे श्रमाधारित करणे आवश्यक असून यावर अभ्यासगटाने विशेष भर दिलेला आहे.

(१७) शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचा सविस्तर आढावा अभ्यास गटाने घेतला असून त्यात हे स्पष्ट झाले की, शिक्षणावरील खर्च हा मुख्यत्वे वेतनावरील खर्च असून शिक्षण क्षेत्रात पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी आवश्यक

निधी उपलब्ध होत नाही. सन २००१-२००२ च्या शालेय शिक्षण विभागाच्या अर्थसंकल्पावर दृष्टीक्षेप टाकली तरी ही बाब स्पष्ट होईल. विभागाच्या एकूण रुपये ७४६६.३२ कोटी एवढ्या तरतूदीपैकी रुपये ७२४९.२० कोटी इतकी तरतूद योजनेतर असून रुपये २१७.१२ कोटी इतकी तरतूद योजनांतर्गत आहे. योजनेतर रु.७२४९.२० कोटीपैकी पाचव्या वेतन आयोगाच्या थकित देयकापैकी रुपये ८६६.८३ कोटी, सेवानिवृत्ती वेतनासाठी रुपये ४२२.२८ कोटी, भविष्य निर्वाह निधीवरील व्याज याकरिता रुपये २७६.२४ कोटी, व वेतनासाठी रुपये ५५०७.३७ कोटी इतकी तरतूद करण्यात आलेली आहे. याचाच अर्थ असा की, वेतन व वेतनसम अनिवार्य बाबीसाठी एकूण शिक्षणासाठी उपलब्ध योजनेतर तरतूदीच्या ९७.५८ टक्के तरतूद उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. कार्यालयीन खर्च, वेतनेतर अनुदान, वाहनावरील खर्च, प्रवास खर्च इत्यादी बाबीसाठी उर्वरित २.४२ टक्के तरतूद करण्यात आलेली आहे. योजनांतर्गत तरतूदीपैकी सामान्यतः ८० टक्के खर्च वेतनावरच होतो. म्हणजेच शिक्षण क्षेत्रात पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी उपलब्ध होणारा निधी अत्यंत नगण्य आहे.

महाराष्ट्र हे देशातील अग्रेसर राज्यामध्ये गणले जाणारे राज्य असून, गेल्या ४० वर्षात महाराष्ट्रासारख्या राज्यात अद्यापही शिक्षण विषयक उदा. शाळा बांधकाम (स्वच्छतागृह, पिण्याचे पाणी या सुविधासह) क्रिडांगणे, आवश्यक उपकरणांसह प्रयोगशाळा, ग्रंथालये या किमान मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देता आलेल्या नाहीत. अद्यापही राज्यात साधारणपणे ५०००० वर्गखोल्यांची आवश्यकता आहे. यासाठी विविध माध्यमातून आर्थिक संसाधने उभी करणे नितांत गरजेचे आहे.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत केंद्रीय योजना आयोगाच्या दिशानिदेशामध्ये अपेक्षित असलेली, शाळा व शिक्षकांची उपलब्धता याबाबत राज्याने भरीव कामगिरी यापूर्वी केलेली असल्यामुळे या पंचवार्षिक योजनेत राज्यात शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासावर प्रामुख्याने भर देणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रात ज्या ज्या स्तरावर असमानता आहे, ती कमी करून समाजातील सर्व समुदाय, वर्ग यांची उन्नती साधणे आवश्यक आहे. शिक्षण व्यवस्थेत खरोखरच गुणात्मक बदल व विकास व्हावयाचा असेल तर शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाच्या बाबतीत यापुढे टप्प्याटप्प्याने ८० टक्के खर्च वेतन व वेतनसम अनिवार्य बाबींवर करण्यात यावा व २० टक्के निधी शिक्षणाच्या मुलभूत विकासावरच खर्च करण्यात यावा. शिक्षण विषयक पायाभूत सुविधा १० व्या पंचवार्षिक योजनेत राज्य उपलब्ध करून देऊ शकले नाही तर आजच्या स्पर्धेच्या युगात आम्ही मागे पडू.

आज शालेय शिक्षण, उच्च व तंत्र शिक्षण यावर सामान्यतः राज्याच्या महसुली खर्चाच्या २५ टक्के खर्च करण्यात येतो. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६ टक्के खर्च शिक्षणावर करावा अशी भूमिका यापूर्वीच घेण्यात आली असली तरीही भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात राजस्व प्राप्तीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १५ टक्क्यांच्या आत असल्यामुळे व इतर महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक असल्याने शिक्षणावरील खर्चात वाढ करण्यास फारसा वाव नाही. शिक्षणावर करावयाच्या ६ टक्के खर्चाचा विचार करतांना समाजाकडून शिक्षणावर होणारा खर्च विचारात घेणे आवश्यक आहे, हा वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन अभ्यास गटाने विचारात घेतला. अशा परिस्थितीत शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे वाटप अधिक सुनियोजितरीत्या व तार्किकरीत्या करण्याची आवश्यकता आहे. वैश्वीकरणाच्या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेतील मूल्य निर्धारणाचे कार्य, मागणी व पुरवठ्याच्या माध्यमातून “बाजार” हा घटक करणार आहे. सेवाक्षेत्रातही या घटकांच्या आधारावरच मूल्यनिर्धारण होणार आहे. ही भूमिका विचारात घेवून कायम विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिक्षकांचे वेतन शासनाने निश्चित करण्याची आवश्यकता नाही, असे अभ्यासगटास वाटते.

शासन ज्या शाळांना अनुदान देते, तेथे रिक्त होणारी शिक्षकांची पदे आता शिक्षण सेवकांतून भरण्याची योजना शासनाने सुरु केलेली आहे. हे प्रकरण न्यायालयात गेल्यामुळे या योजनेतून खर्चात होणाऱ्या कपातीतून फार मोठी आर्थिक बचत साध्य होईल असे म्हणता येणार नाही. या अभ्यास गटाने वेतन या विषयावर सखोल चिंतन करून असा निष्कर्ष काढला आहे की, शिक्षण क्षेत्रातच नव्हे तर सर्वच क्षेत्रांमध्ये वेतनावर होणाऱ्या खर्चास विशिष्ट मर्यादा घालण्याची वेळ आता आली आहे. त्याशिवाय कल्याणकारी लोकशाहीस अपेक्षित असलेला सर्व स्तरावर आर्थिक व सामाजिक विकास साधणे शक्य होणार नाही. त्यामुळे वेतनविषयक खर्चात कपात करण्याच्या संदर्भात शासनाने सविस्तर धोरण ठरविण्याची आवश्यकता आहे. सेवाशर्तीच्या बाबतही कालसुसंगत व प्रशासकीय यंत्रणा अधिक उत्तरदायी होईल या दृष्टीने आवश्यक बदल करावेत. तेव्हा शिक्षणाचा गुणात्मक विकास होण्यासाठी शिक्षणावरील खर्च वेतनासाठी ८० टक्के व मुलभूत सुविधांसाठी २० टक्के असा होईल यासाठी सर्वतोपरी

उपाययोजना दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत योजव्यात.

(१८) आश्रमशाळांची आजची अवस्था फारशी आशादायक नाही. या शाळांनी आदिवासींच्या शिक्षणात भरीव कामगिरी करावी हा त्यांच्या निर्मिती मागील हेतू होता. मात्र या शाळांची आजची स्थिती विचारात घेता, या योजनेचे पुनर्मुल्यांकन होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

(१९) महाराष्ट्रात अनेक जाती जमाती भटक्या अवस्थेत जगत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न कसा सोडवावयाचा यावर अभ्यास गटाने सखोल चर्चा केली. प्रकल्पग्रस्तांचे जसे पुनर्वसन करण्यात येते त्याच धर्तीवर या भटक्या जाती जमातींचे पुनर्वसन करून सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रात राज्याने पुढचे पाऊल टाकावे. या भटक्या जाती जमाती स्थिर झाल्या व त्यांना आर्थिक उत्कर्षाचा मार्ग उपलब्ध करून दिला तरच त्यांच्या मुलांना खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देता येतील.

(२०) योजनांची माहिती लोकांना होण्यासाठी व पारदर्शी अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने योजनांना प्रसिद्धी माध्यमातून यथायोग्य प्रसिद्धी देण्यात यावी. लाभार्थींना आपणांस नेमका कोणता लाभ होणार आहे. कोणत्या सोईसुविधा होणार आहेत. याची पूर्ण माहिती मिळणे आवश्यक आहे.

(२१) शिक्षण क्षेत्रात विकेंद्रिकरणाच्या स्तरावर ग्रामशिक्षण समितीचे महत्त्व विचारात घेता यापुढे तिच्यावर अधिकाधिक जबाबदारी टाकून ती पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने ग्राम शिक्षण समितीच्या सदस्यांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत निर्धारित उद्दिष्टे गाठण्यासाठी लोकसहभाग व विकेंद्रीकरण यावर भर देण्याची आवश्यकता आहे. मुलींचे शिक्षण, अनुसूचित जमातीतील मुलांना विशेष सवलती, कामगार मुलांसाठी अभिनव योजना राबविणे, अपंग मुलांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून देणे, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला भाग निश्चित करून त्यात विशेष लक्ष देणे या बाबींवर विशेष भर द्यावा लागेल.

प्राथमिक शिक्षणाच्या संख्यात्मक विस्तारासाठी व गुणात्मक विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजना वर देण्यात आल्या आहेत. योजनेचा उद्देश कितीही व्यापक असला तरीही योजना कशी राबविली जाते, यावर त्याची फलश्रुती अवलंबून असते. योजना राबवितांना निधी वेळेवर उपलब्ध न होणे, यंत्रणेमधील अनुत्साह, औदासिन्य, लाभार्थींची निवड करताना निकषाचे काटेकोर पालन न करणे व योजनेच्या वेळापत्रकाप्रमाणे अंमलबजावणी न होणे हे योजनेच्या अपयशाचे मुख्य घटक आहेत. या त्रुटी दूर करून योजना राबविणाऱ्या यंत्रणेवर यशापयशाची जबाबदारी टाकणे आवश्यक आहे. त्याकरिता प्रत्येक महत्त्वपूर्ण योजनांचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण निर्धारित कालावधीनुसार होणे आवश्यक आहे. योजना अंमलबजावणीमध्ये पूर्णतः पारदर्शीपणा व लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे. त्याशिवाय योजनेची निश्चित उद्दिष्टे साध्य होणार नाहीत.

योजनांची संख्या मोठी असल्यामुळे त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करता येणे शक्य होत नाही. एकाच उद्देशापोटी अस्तित्वात असलेल्या योजनांचे एकत्रिकरण करणे, कालबाह्य योजना बंद करणे, योजना कार्यान्वित करतानाच ती किती काळासाठी राबविण्यात यावी याचा कालावधी निश्चित करणे आवश्यक आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत अनुसूचित जाती/जमातीच्या सर्व मुलांना प्राथमिक स्तरावर मोफत पाठयपुस्तके देण्याची सूचना अॅप्रोच पेपरमध्ये करण्यात आलेली आहे. राज्यात सध्या पाठयपुस्तके आणि गणवेश वाटपाच्या खालीलप्रमाणे योजना अस्तित्वात आहेत.

१) मोफत लेखन साहित्य व गणवेश

२) शैक्षणिकदृष्ट्या मागास १०३ विकास गटातील मुला-मुलींसाठी मोफत लेखन साहित्य व गणवेश या दोन्ही योजनांची परिणामकारकरित्या अंमलबजावणी करण्यासाठी योजनांचा आढावा घेवून, आवश्यक सुधारणा करण्यात याव्यात.

३) शैक्षणिकदृष्ट्या मागास १०३ विकास गटातील मुला-मुलींसाठी मोफत पुस्तक पेढी योजना.

४) प्राथमिक शाळांतून पुस्तक पेढी उघडणे, अॅप्रोच पेपरमधील केंद्र शासनाची भूमिका विचारात घेता अनुसूचित जाती/जमाती, विमुक्त जाती/भटक्या जमाती व पिवळे शिधा पत्रक धारक कुटुंबे यामधिल ६ ते १४ वयोगटातील मुल-मुली यांना मोफत पाठय-पुस्तके उपलब्ध करून देणे आवश्यक असल्याने या वरील योजनांचे बळकटीकरण करण्यात यावे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा व संसाधनांचा पुरेपूर वापर, नियोजनात व अंमलबजावणीत वैविध्यपूर्णता, योजनांची काटोकोरपणे व कठोर अंमलबजावणी, संस्थात्मक पातळीवर अर्थपूर्ण विकेंद्रीकरण, अंमलबजावणीमध्ये कार्यात्मक पातळीवर लवचिकता आणि शिक्षण ही लोकचळवळ

बनविल्यास दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत, शिक्षणाच्या क्षेत्रात संख्यात्मक विस्ताराबरोबरच गुणात्मक विकासही साधता येईल.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण

प्राथमिक स्तरावर गळतीचे प्रमाण जसेजसे कमी होत जाईल व पटनोंदणीचे प्रमाण वाढत जाईल त्याप्रमाणात माध्यमिक स्तरावरील पट नोंदणी वाढत जाणार असून त्यावरील खर्चही वाढत जाणार आहे. राज्यात गेल्या १० वर्षांत माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार झपाट्याने झाला असून राज्यात एकूण १४६३७ माध्यमिक शाळा आहेत. माध्यमिक शाळा बरोबरच उच्च माध्यमिक शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयांच्या संख्येतही मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली असून राज्यात ३६२५ कनिष्ठ महाविद्यालये अस्तित्वात आहेत. माध्यमिक शाळांत २.३५ लाख एवढे शिक्षक असून उच्च माध्यमिक शाळांत ४० हजार शिक्षक कार्यरत आहेत. माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ८३.३२ लाख इतकी असून उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थी संख्या १३.४५ लाख एवढी आहे. माध्यमिक स्तरावर साधारणतः पट नोंदणीचे प्रमाण ६५ टक्के असून माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थी संख्येत दरवर्षी सामान्यतः ४ टक्के वाढ होत आहे. यामध्ये नैसर्गिक वाढीने २ टक्के आणि प्राथमिक स्तरावरील पटनोंदणीचे प्रमाण वाढल्याने २ टक्क्याने वाढ होत आहे. ४ टक्के वाढीचे हे प्रमाण विचारात घेतले असता दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत १६ लाख विद्यार्थी वाढतील हे गृहीत धरूनच योजना आखावी लागेल.

माध्यमिक स्तरावर गळतीचे प्रमाण साधारणतः १५ टक्के असून ते कमी करण्यासाठी पुस्तक पेढी योजना, आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्या वेतन, ५ वी ते १० वी च्या मुलींना मोफत एस.टी.प्रवास या योजना पुढेही चालू ठेवणे आवश्यक आहे. शासनाने मंजूर केलेल्या निकषानुसार पात्र ठरणाऱ्या शाळांना व अतिरिक्त तुकड्यांना त्या त्या वर्षी अनुदान उपलब्ध करून देता येईल, याबाबींचाही योजनांच्या आराखड्यात विचार होणे आवश्यक आहे.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा केवळ संख्यात्मक विस्तार होवून चालणार नाही. गुणात्मक विकासासाठी शाळा निरीक्षण कठोर व काटेकोरपणे पार पडणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुरेसा कर्मचारी वर्ग उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. गेल्या अनेक वर्षांमध्ये शाळांच्या व विद्यार्थ्यांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली असून प्रशासकीय यंत्रणेतील कर्मचारी वर्गात मात्र वाढ झालेली नाही. त्यामुळे शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासावर व प्रशासनावर विपरित परिणाम होत आहे. नवीन पदनिर्मिती करणे हे राज्याच्या सुधारित आर्थिक धोरणास अनुसरून नसले तरी राज्यांच्या एकूण महसूली खर्चातील २० टक्के खर्च ज्या विभागामार्फत करण्यात येतो, त्या खर्चाचा योग्य विनियोग होतो किंवा नाही हे पाहण्यासाठी पुरेशी यंत्रणा आवश्यक आहे. तेव्हा जेथे पुरेसा कार्यभार नाही व जो कर्मचारी वर्ग अतिरिक्त ठरलेला आहे, त्या कर्मचाऱ्यांना उपरोक्त प्रयोजनासाठी वापरता येईल. किंवा अन्यत्र बचत करून आवश्यक प्रशासन यंत्रणा उभारता येईल. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी विभागामार्फत खालील महत्त्वाच्या योजना राबविण्यात येतात.-

१) अशासकीय नवीन माध्यमिक शाळा उघडणे.-

ग्रामीण भागात सामान्यतः ५ कि.मी. परिसरासाठी शाळा व शहरी भागात दर ७ हजार लोकसंख्येसाठी एक शाळेची गरज अंदाजित करून नवीन माध्यमिक शाळा उघडण्यास परवानगी दिली जाते. माध्यमिक शाळेच्या संख्येत मागील पंचवार्षिक योजनेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असून वर्षनिहाय परवानगी दिलेल्या शाळा खालीलप्रमाणे आहेत.-

वर्ष	परवानगी दिलेल्या माध्यमिक शाळा
१९९७-९८	५१६
१९९८-९९	८५
१९९९-२०००	७१८
२०००-२००१	१४१६

शिक्षणाचा केवळ संख्यात्मक विस्तार झाल्याने शिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट साध्य होते. असे म्हणता येणार नाही. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत वृहत् आराखड्यात ज्या गावांचा समावेश यापूर्वी करण्यात आलेला आहे, यापुढे तेथेच शाळा परवानगी देण्याबाबत विचार व्हावा.

१९९० या दशकानंतर मुक्ततेचे वारे सर्वच क्षेत्रात वाहत आहेत. शिक्षण क्षेत्रही त्यापासून बंदिस्त करता येणार नाही. बंदिस्त व्यवस्था काळाच्या प्रवाहात "बंदिस्तता" याच अंगभूत दोषामुळे कुचकामी ठरल्या आणि त्या व्यवस्थांचे कसे पतन झाले हे आपण पाहिले आहे. निसर्गात विविधता ही स्वभावतःच असल्यामुळे, शिक्षण क्षेत्रातही विविधता आणि मुक्तता असणे अगत्याचे आहे. कायम विनाअनुदान तत्वावर शाळा उघडण्यासाठी ज्या व्यक्ती/संस्था पुढे येतील,

त्यांना शासन स्तरावरून परवानगी (Permission) देण्याची आवश्यकता असू नये. संबंधित संस्थांना नोंदणी करणे मात्र अनिवार्य करण्यात यावे. तसेच अभ्यासक्रमात व शैक्षणिक पातळीत एकरूपता आणि समानता असण्यासाठी संबंधित मंडळाकडून (प्राथमिक शिक्षणासाठी अभ्यास गटाने सुचविलेले मंडळ यांच्याकडून प्राथमिक शाळांना व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना मंडळाकडून) मान्यता (Recognition) मात्र त्यांनी प्राप्त करून घ्यावी लागेल.

माध्यमिक शिक्षणावरील खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असून, त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाची सांविधानिक जबाबदारी पूर्ण करण्यावर ताण पडणे हे स्वाभाविक आहे. १० वी पर्यंत सर्व मुलांना मोफत शिक्षण व १२ वी पर्यंत सर्व मुलींना मोफत शिक्षण हे राज्य शासनाचे आजचे धोरण आहे. भविष्यात माध्यमिक शिक्षण व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील वाढीव खर्च विचारात घेता या धोरणाचे पुनर्मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. सरसकट सर्वांना मोफत शिक्षण असे धोरण अवलंबून शिक्षणाचे उच्चतम ध्येय साध्य होतेच असेही म्हणता येणार नाही. ज्या पालकांची शिक्षणावर खर्च करण्याची क्षमता आहे, त्यांच्याकडून सेवा आकार म्हणून शिक्षणावरील खर्चाची भरपाई करून घेणे व त्यातून उपलब्ध होणारा पैसा गरजू लोकांना अधिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी वापरणे असे धोरण अवलंबविल्यास अधिक तार्किक व न्यायोचित ठरेल. तेव्हा माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळा व्यतिरिक्त खाजगी शाळांमधून शिक्षणाच्या मुलामुलींच्या संदर्भात पालकांचे उत्पन्नगट निश्चित करून, फी आकारणीचे धोरण अवलंबविल्याची जोरदार शिफारस अभ्यासगट करित आहे. त्याचप्रमाणे शक्यतो यापुढे अनुदानावर शाळा व तुकड्या देण्यात येवू नयेत. यापूर्वी ज्या शाळा अनुदान तत्वावर दिलेल्या आहेत, परंतु अद्याप अनुदानावर यावयाच्या आहेत, त्यांच्याबाबत अनुदान पात्रतेसाठी ९० गुण प्राप्तीची जी अट घातलेली आहे, त्याबाबत कठोर परीक्षण करूनच त्यांना अनुदान द्यावे.

तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात निखळपणे काम करू इच्छिणाऱ्या व शिक्षणावरील खर्चाचा आर्थिक भार वहन करू इच्छिणाऱ्या संस्थांचे पुढे याव्यात, या भूमिकेतून यापुढे १०० टक्के अनुदान देण्याच्या धोरणात बदल करण्यात यावा. महानगरपालिका क्षेत्रात प्राथमिक शिक्षणावर राज्य शासन ५० टक्के खर्च करते. संबंधित महापालिका ५० टक्के खर्च करते. 'अ' व 'ब' प्रवर्गाच्या नगरपालिकांमध्ये अनुक्रमे ८० व ९० टक्के प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाचा भार राज्य शासन वहन करते. उर्वरित भाग संबंधित नगरपालिका वहन करतात. असे असताना माध्यमिक शिक्षणाबाबत मात्र महानगरपालिका, नगरपालिका क्षेत्रांमध्ये राज्य शासन संपूर्ण भार वहन करते, हे थोडे काहीसे विरोधी चित्र आहे. तेव्हा शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे समतोल वाटप होण्याच्या दृष्टीने महानगरपालिका क्षेत्रात माध्यमिक शिक्षणावरील खर्चाचाही भार राज्य शासनाने टप्प्याटप्प्याने ७५ टक्क्यांपर्यंत कमी करावा व 'अ' व 'ब' प्रवर्गाच्या नगरपालिकांमध्ये ८० टक्के पर्यंतच अनुदान देण्यात यावे. ग्रामीण भागाच्याबाबतही हे अनुदान जास्तीत जास्त ८० टक्क्यांपर्यंत असावे. या प्रकारचे धोरण अवलंबविल्यामुळे होणारी बचत शिक्षण क्षेत्रासाठी चिन्हांकित (Earmarked) करून अहवालात वर नमूद केल्यानुसार शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी २० टक्के खर्च करणे आवश्यक आहे.

२) माध्यमिक शाळेच्या विकास विस्तार/अतिरिक्त तुकड्या-

माध्यमिक स्तरावर दरवर्षी सामान्यतः १.२० लाख विद्यार्थी वाढतात. त्यापैकी ५० टक्के विद्यार्थी सध्याच्या तुकड्यांमध्ये सामावले जातात. मात्र उर्वरित ५० टक्के विद्यार्थ्यांसाठी ६०:१ या प्रमाणात जादा तुकड्या उघडाव्या लागतात. अशीरितीने दरवर्षी साधारणपणे राज्यात २००० नवीन तुकड्यांची आवश्यकता भासते. या हिशोबाने दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत सुमारे १० हजार नवीन तुकड्या उघडाव्या लागतील. प्रचलित अनुदान सूत्रानुसार यापूर्वी दिलेल्या १२७५१ तुकड्या व भविष्यात देण्यात येणाऱ्या तुकड्यांवरील अनुदानासाठी रुपये १११.२६ कोटी इतकी तरतूद लागेल. हा खर्च कमी करावयाचा असेल तर माध्यमिक शाळांना अनुदान देण्याच्या संदर्भात जो ऊहापोह करण्यात आलेला आहे तसे धोरण येथे अवलंबणे आवश्यक आहे.

३) उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा विकास व विस्तार (अतिरिक्त वर्ग)-

राज्यात माध्यमिक शाळांना व वरिष्ठ महाविद्यालयांना जोडून ११ वी १२ वीचे उच्च माध्यमिक वर्ग आहेत. त्यांना कनिष्ठ महाविद्यालयेही म्हटले जाते. सध्या राज्यात एकूण ३६२५ कनिष्ठ महाविद्यालये असून, साधारणपणे १५ कि.मी. परिसरात उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सोय असावी असे शासनाचे धोरण आहे. शहरी भागात विद्यार्थी संख्या लक्षात घेवून आवश्यकतेनुसार नवीन उच्च माध्यमिक वर्ग माध्यमिक शाळांना जोडून उघडले जातात. साधारणपणे उच्च माध्यमिक स्तरावर दरवर्षी २.५ टक्के नैसर्गिक वाढीचे विद्यार्थी व ४

टक्के माध्यमिक स्तरावरील पटनोंदणीच्या प्रमाणात वाढ झाल्याने जादा येणारे विद्यार्थी अशी ६.५ टक्के विद्यार्थी संख्या वाढते. १० व्या पंचवार्षिक योजनेत सामान्यतः ४ लाख विद्यार्थी संख्या वाढेल असे गृहित धरून दरवर्षी ३५० नवीन तुकड्या व ३५० नैसर्गिक वाढीने अशा एकूण ७०० तुकड्या उघडाव्या लागतात. म्हणजेच पंचवार्षिक योजनेत एकूण ३५०० तुकड्या नव्याने उघडाव्या लागतील. प्रचलित अनुदान सूत्रानुसार विनाअनुदानित ४८६० तुकड्या अनुदानावर आणण्यासाठी रुपये २७६.५५ कोटी तरतूद प्रस्तावित करावी लागेल.

४) चिपळूणकर समितीच्या अहवालानुसार माध्यमिक शाळांतून शिक्षकेतर पदे निर्माण करणे.- शिक्षकेतर पदे निर्माण करण्याविषयी चिपळूणकर समितीने जे निकष निर्धारित केलेले आहेत, त्या निकषानुसार आतापर्यंत ११७०८ पदे नवव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर निर्माण केली आहेत. या समितीने एकूण १२७३० पदेनिर्मितीची शिफारस १९९४ च्या विद्यार्थी संख्या विचारात घेवून केली होती. समितीच्या शिफारशीनुसार अद्याप १०२२ शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची पदे निर्माण करावयाची शिल्लक आहेत. आताच्या विद्यार्थी संख्येवर समितीच्या शिफारशीनुसार पदेनिर्मिती करावयाची झाल्यास प्रचंड मोठा आर्थिक भार शासनावर पडेल. प्राथमिक शिक्षणावर द्यावयाचा भर व माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च कमी करण्याची शासनाची भूमिका विचारात घेवून नव्या धोरणात अशी पदे निर्माण करण्यात येवू नयेत. आर्थिक भारासह प्रशासकीय जबाबदारी संबंधित शैक्षणिक संस्थेवर सोपविण्यात यावी. आतापर्यंत भरण्यात आलेल्या पदांवरील निवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या जागी यापुढे कंत्राटी पध्दतीने कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात यावी.

माध्यमिक स्तरावर महाराष्ट्र छात्र सेना, सैनिकी शाळा, शाळा न्यायाधिकरणाची स्थापना, नवोदय विद्यालयाची स्थापना अशा इतर काही योजना राबविल्या जातात. त्याचाही परामर्श अभ्यास गटाने घेतला.

माध्यमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात गुणात्मक विकासाच्या दृष्टीने व अस्तित्वात असलेल्या योजना प्रभावीपणे राबविण्याकरिता नवीन काही योजना विचारात घेणे आवश्यक आहे.

नवीन योजना

१) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांचे प्रशिक्षण-

आजच्या स्पर्धेच्या युगात काळाची नवीन आव्हाने पेलण्याच्या दृष्टीने शिक्षण व्यवस्थेतील जो कणा आहे, त्या शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. राज्य शासन शिक्षणावर भरीव खर्च करित असूनही माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षेचा निकाल साधारणपणे ५० ते ५५ टक्के इतका असतो. शिक्षकांमध्ये शिक्षण व इतर क्षेत्रातील बदलांची यथायोग्य जाणिव निर्माण होणे व ज्ञानग्राही वृत्ती कायम राहण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तेव्हा माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील मुख्याध्यापक/पर्यवेक्षक व शिक्षक यांना दर ५ वर्षांतून किमान १० दिवसांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. प्रशिक्षणाची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे या संस्थेवर किंवा महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ यांच्यापैकी कोणावरतरी सोपविता येईल. या योजनेसाठी १० व्या पंचवार्षिक योजनेत रुपये २५.५० कोटी इतका खर्च अपेक्षित आहे.

प्रशिक्षणातून व्यक्तिमत्त्व विकास घडतो. काळाच्या प्रवाहात स्वतःची उपयोगिता टिकवावयाची असेल तर, विविध स्वरूपाचे प्रशिक्षण प्रत्येक व्यक्तीने आत्मसात करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रशिक्षणावरील खर्च त्या व्यक्तीकडूनच उभारल्यास ते अधिक संयुक्तिक व फलप्रदायी ठरेल.

२) शिक्षण संचालनालये व क्षेत्रीय कार्यालयांचे संगणकीकरण -

प्रशासन गतिमान व कार्यक्षम होण्यासाठी संगणकीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षणसंचालनालये, विभागीय शिक्षण संचालकांची कार्यालये, शिक्षण अधिकाऱ्यांची कार्यालये जिल्हा स्तरावरील वेतन व भविष्य निर्वाह निधी पथकाच्या कामाचे संगणकीकरण केल्यास मानवी श्रमाची व वेळेची बचत होवून कामात अचूकता येईल. तेव्हा राज्यातील या कार्यालयांचे संगणकीकरण १० व्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात यावे. त्याकरिता अंदाजे रुपये १२ कोटी एवढा खर्च येईल.

३) रात्रशाळातून पुस्तक पेढ्या उघडणे -

राज्यात सध्या २०५ माध्यमिक रात्रशाळा असून ३७ हजार विद्यार्थी या शाळेत शिक्षण घेत आहेत. या शाळांमधील विद्यार्थी प्रामुख्याने दिवसा काम करून रात्री शिक्षण घेत असतात व ती सामाजिक दृष्ट्या आर्थिक दुर्बल घटकांतील असतात. अशा सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके पुरविणे आवश्यक आहे. तसेच पाठ्यपुस्तकांबरोबरच वहा व लेखन साहित्याचा पुरवठा करणे योग्य ठरेल. रात्रशाळेचे सबलीकरण करण्याच्या दृष्टीने ही योजना हाती

घेतल्यास दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत साधारणतः रुपये ३ कोटी एवढा खर्च करावा लागेल.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानात भविष्यात कसा बदल करावा याचा उल्लेख वर आलेला आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना वेतन अनुदानाबरोबरच वेतनेतर अनुदानही देण्यात येते. प्रचलित धोरणानुसार वेतनेतर अनुदानाचे दर वेतनाच्या ६ टक्के, ९ टक्के व १२ टक्के असे आहेत. पाचवा वेतन आयोग लागू झाल्यानंतर वेतनावरील रकमेत प्रचंड मोठी वाढ झाल्याने वित्त विभागाने परस्पर वेतनेतर अनुदान चौथ्या वेतन आयोगानुसारच देण्यात यावे, असा निर्णय घेतला. वेतनेतर अनुदान देण्याच्या धोरणाचे पुर्नमुल्यांकन होणे गरजेचे असून पाचव्या वेतन आयोगाच्या सुधारित वेतन श्रेणीनुसार वेतनेतर अनुदान ३ टक्के, ५ टक्के व ६ टक्के इतकेच असावे व कोणत्याही शाळेस हे अनुदान जास्तीत जास्त शाळा अनुदानावर आल्यापासून पहिली १० वर्षे देण्यात यावे. त्यापुढे वेतनेतर अनुदान देण्यात येऊ नये. शाळेच्या विकासासाठी आवश्यक निधी संबंधित शाळांनी उभा करावा.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण योजनांच्या परिशीलनावबरोबरच काही महत्वाचे मुद्दे अभ्यासगटाला येथे नमूद करावेसे वाटतात.-

१) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणात अभ्यासक्रमाच्या स्तरावर व्यवसायाभिमुखता आणण्याबरोबर लवचिकता अवलंबिण्याची आवश्यकता आहे.

२) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या स्तरावर राष्ट्रीय मुक्त शाळेच्या धर्तीवर (नॅशनल ओपन स्कूल) राज्य मुक्तशाळा ही संकल्पना राबविणे आवश्यक आहे.

३) उच्च माध्यमिक शाळा ज्या ठिकाणी वरिष्ठ महाविद्यालयांना जोडलेल्या आहेत, तेथे १२ वी स्तरावर परीक्षाभिमुख अध्यापन वृत्तीमुळे उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते. त्याचप्रमाणे व्यवस्थापन व प्रशासनातही अडचणी निर्माण होतात. त्याकरिता उच्च माध्यमिक शाळा माध्यमिक शाळांना जोडण्यात याव्यात.

४) कारखान्यात ज्याप्रमाणे मुख्य उत्पादकाबरोबर दुय्यम उत्पादक (by product) घेऊन कारखान्याचा नफा वाढविण्यात येतो. त्याचपद्धतीने शिक्षण क्षेत्रातही आर्थिक संसाधने उभी करता येतील.

५) शिक्षण क्षेत्रामध्ये आज जो साचेबद्धपणा (regidity) आलेला आहे तो घालविणे आवश्यक असून, मुलांमधील सुप्त क्षमतांचा अत्युच्च विकास साधण्याच्या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रात लवचिकता आणणे आवश्यक आहे.

६) विकसित राष्ट्रांमध्ये ठराविक अभ्यासक्रमात अनुत्तीर्ण होणाऱ्या मुलांच्या संदर्भात फर्दर एज्युकेशन ही योजना राबविण्यात येते. एका विशिष्ट क्षेत्रात अपयशी ठरलेली व्यक्ती कदाचित दुसऱ्या क्षेत्रामध्ये उच्चतम पातळीवर पोहचू शकते, हा विचार या व्यवस्थेत अनुस्यूत असून शिक्षणाचे अनेक पर्याय निर्माण करणे गरजेचे आहे.

७) नवीन युगात श्रमप्रतिष्ठा अत्यंत महत्वाची असल्याने शिक्षण हे श्रमाधिष्ठीत असावे.

८) शिक्षकांच्या पाल्यांना मोफत शिक्षण यासारख्या योजना एकेकाळी या क्षेत्रात कमी वेतनावर गुणवान उमेदवारांना आकर्षित करण्यासाठी अस्तित्वात आल्या. आता शिक्षकांना शासकीय कर्मचारीसापेक्ष अधिक वेतन देण्यात येत असल्याने त्या योजना पुढे राबविण्याची आवश्यकता राहिली नाही. किंबहुना संविधानात अंतर्भूत असलेल्या समानतेच्या तत्वासाठी या योजना विसंगत असल्याने दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात अशा योजना बंद करण्यात याव्यात.

९) अनेक जिल्हांमध्ये जिल्हा परिषदेच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांचा गुणात्मक दर्जा खालावलेला दिसतो. त्या शाळा प्रायोगिक तत्वावर खाजगी व्यवस्थापनाकडे देण्याबाबतीत विचार व्हावा.

१०) माहितीविस्फोटाच्या या युगात माहिती तंत्रज्ञान (IT) हा विषय सर्व शाळांमधून विद्यार्थ्यांना शिकण्याच्या सुविधा उपलब्ध होतील यासाठी भरीव प्रयत्न करावेत.

११) वाढती लोकसंख्या, प्रदुषणाच्या समस्या, पर्यावरणाचा असमतोल या समस्यांमुळे उत्तरोत्तर मानवी जीवन दुर्धर होत चालले आहे. या समस्यांची जाणीव शालेय स्तरावर व्हावी, यासाठी अभ्यासक्रमात या विषयांचा समावेश होणे अगत्याचे आहे. त्याचप्रमाणे एड्स या रोगाने मानवी जातीसमोर भयानक संकट उभे केले आहे. उच्च माध्यमिक स्तरावर लैंगिक शिक्षण व एड्स सारखे आजार याची माहिती विद्यार्थ्यांना होणे आवश्यक आहे.

१२) आजच्या परीक्षा पध्दतीमुळे अनैसर्गिक स्पर्धा वाढीस लागली असून विद्यार्थ्यांच्या मानसिक अवस्थेवर विपरित प्रभाव पडतो आहे. त्यामुळे परीक्षा

पध्दतीत श्रेणी पध्दती (Gradation System) अवलंबिण्यात यावी.

१३) शिक्षण हे मानवी विकासाचे मूलभूत साधन असल्याने शिक्षणावरील खर्च ही दूरगामी स्वरुपाची भांडवली गुंतवणूक असल्याने त्या खर्चास अनुत्पादक खर्च म्हणता येणार नाही. त्यामुळे आर्थिक संसाधनांच्या मर्यादा विचारात घेतल्या तरी भविष्यातही राज्यास शिक्षणावर भरीव तरतूद करावी लागेल.

१९९४ या दरम्यान माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च साधारणपणे एक हजार कोटी इतका होता. तो आता तीन हजार कोटीवर पोहचला आहे. वयाच्या १४ वर्षापर्यंत सर्व मुला/मुलींना मोफत प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे ही शासनाची संविधानिक जबाबदारी असून सर्वोच्च न्यायालयाच्या अलिकडच्या निकालानुसार प्राथमिक शिक्षण हा व्यक्तीचा मुलभूत अधिकार असल्याचे मान्य करण्यात आले आहे. अभ्यास गटाने वर सुचविलेल्या उपाययोजनांमधून माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्चात होणाऱ्या कपातीतून जी बचत उपलब्ध होणार आहे, ती प्राथमिक शिक्षणासाठी व शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासासाठी उपयोगात आणावी.

प्रौढ शिक्षण

संपूर्ण साक्षरता कार्यक्रम-

महाराष्ट्रात सन १९९०-९१ साली सिंधदुर्ग, वर्धा जिल्ह्यात साक्षरता अभियान हा कार्यक्रम सुरु झाला. त्यानंतर टप्प्याटप्प्याने राज्यातील सर्व जिल्ह्यात साक्षरता अभियान पूर्ण झाले आहे. सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाणे ६४ टक्के इतके होते. गेल्या दशकात यात भरीव वाढ झाली असून, २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ७७.२७ टक्के इतके आहे.

साक्षरोत्तर कार्यक्रम -

संपूर्ण साक्षरता पूर्ण झाल्यानंतर नवसाक्षरांची साक्षरता टिकविण्यासाठी साक्षरोत्तर कार्यक्रम घेतला जातो. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत (१९९७ पूर्वी) ९ जिल्ह्यांनी साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण केला. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत (१९९७-२००२) ८ जिल्ह्यांनी हा कार्यक्रम पूर्ण केलेला आहे. सांगली, सोलापूर, जळगांव, भंडारा, नागपूर, रायगड, गडचिरोली, अकोला, चंद्रपूर या ९ जिल्ह्यांमध्ये साक्षरोत्तर कार्यक्रम सुरु आहे. मुंबई, ठाणे, नाशिक, धुळे या ४ जिल्ह्यांत अद्याप साक्षरोत्तर कार्यक्रम सुरु व्हावयाचा आहे.

निरंतर शिक्षण-

साक्षरता कार्यक्रमातून साक्षर झालेले प्रौढ, शाळांतून गळती झालेली मुले/मुली, अनौपचारिकरित्या शिक्षण पूर्ण केलेले नवसाक्षर, आजीवन शिक्षणाची संधी घेण्यास उत्सुक असलेले इतर घटक यासाठी निरंतर शिक्षण हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

राज्याने प्रौढ साक्षरतेच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती साधली असली तरी या कार्यक्रमातून साक्षर झालेल्या नवसाक्षरांची साक्षरता टिकून रहावी, वाचनाची व ज्ञान संपादनाची गोडी उत्तरोत्तर प्रवर्धित होत जावी यासाठी औपचारिक शिक्षणाच्या उपलब्ध साधनसामुग्रीचा पुरेपूर वापर होणे आवश्यक आहे. त्याकरिता निरंतर शिक्षण केंद्राचे सबलीकरण करणे व शाळा तेथे ग्रंथालय ही लोकचळवळ करणे आवश्यक आहे. ज्यावर खर्च होणार नाही, परंतु साक्षरतेच्या क्षेत्रात राज्य अग्रेसर होईल अशा अनेक गोष्टी समर्पित भावनेने करता येणे शक्य आहे.

१) इच वन टीच वन हे व्रत प्रत्येक शिक्षित तरुणाने अवलंबिणे आवश्यक आहे.

२) महाविद्यालये, विद्यालये, त्या भागातील शिक्षणाची केंद्रे होणे आवश्यक आहेत. औपचारिक शिक्षणाबरोबर या संस्थांनी आपल्या परिसरातील निरक्षरता पूर्णतः पुसून टाकली जाईल. यासाठी विविध उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

३) साक्षरता, ज्ञान संपादणूकीचे माध्यम असून नवसाक्षरांसाठी त्यांच्या जीवनात आर्थिक प्रगती घडवून आणणारी कौशल्य विकसित करून राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात भरीव प्रगती साधता येईल.

४) प्रौढशिक्षणात स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा असल्याने यापुढेही अशा संस्थांना या चळवळीत सहभागी करून घेण्यात यावे.

५) प्रशासनातील अधिकाऱ्यांनी शक्य तेथे प्रौढ शिक्षणात लोकांना सहभागी करून घ्यावे.

६) गांव तेथे महिला मंडळ व बचत गट स्थापन करून या माध्यमातून साक्षरतेचे कार्य पुढे न्यावे.

७) राज्याने साक्षरतेच्या क्षेत्रात गेल्या दशकात भरीव कामगिरी केली असून, राज्यात पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ८६.२७ व स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण

६७.५१ असे असून सरासरी साक्षरता ७७.२७ अशी आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ९० टक्क्यापर्यंत पोहोचेल यादृष्टीने उपाययोजना करण्यात याव्यात. तसेच अद्यापही राष्ट्रीय स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा ज्या जिल्ह्यात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे, तेथे विशेष लक्ष पुरविण्यात यावे.

शिक्षक प्रशिक्षण

१) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेचे स्वायत्त संस्थेत रुपांतरण करणे- सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक सर्वच स्तरावर होणाऱ्या बदलांचे प्रतिबिंब शिक्षणात पडणे अवश्यभावी आहे. राज्यस्तरावर शिक्षण क्षेत्रात मुलगामी संशोधन होण्यासाठी या संस्थेचे स्वायत्त संस्थेत रुपांतर करणे आवश्यक आहे. संस्थेस स्वायत्तता दिल्यास शिक्षणाचा दर्जा वाढविणे, शिक्षक प्रशिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे, त्याकरिता विविध कार्यक्रमांचे आयोजन व कार्यान्वयन करणे यामध्ये सुलभता येईल. शिक्षक, केंद्रप्रमुख, निरीक्षक, तपासणी अधिकारी आणि अध्यापक विद्यालयात काम करणाऱ्या शिक्षक/प्रशिक्षकांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण या कार्यक्रमाचे सबलीकरण करणे, संदर्भ साहित्य विकसित करणे, शैक्षणिक कार्यक्रमाची परिणामकारकता वाढविणे यादृष्टीने उपक्रम/कार्यक्रम हाती घेता येतील. स्वायत्ततेमुळे संस्थेस लवचिकतापूर्वक आवश्यक निर्णय तातडीने घेता येतील. संस्थेस आर्थिक संसाधने उभी करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करता येईल व त्यातून संस्थेच्या कार्याची व्याप्ती वाढविता येईल. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत या संस्थेस स्वायत्तता प्रदान करण्यात यावी.

२) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेचे सबलीकरण करणे-

अ) अनुभवी तज्ञ व्यक्ती नियुक्त करणे

परिषदेमध्ये सध्या महाराष्ट्र शिक्षण सेवा (प्रशासन) गट अ व ब मधील अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या केल्या जातात. त्याऐवजी ५० टक्के प्रशासकीय अधिकारी व ५० टक्के शिक्षण क्षेत्रातील अनुभवी तज्ञ व्यक्ती नियुक्त करणे आवश्यक आहे. प्रामुख्याने प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात जे विषय आहेत, त्या प्रत्येक विषयाचे प्राध्यापक दर्जाचे एक तज्ञ व अधिव्याख्याता दर्जाचे दोन तज्ञ यानुसार विद्याविषयक विभाग (प्रत्येक शालेय विषयासाठी) निर्माण करणे आवश्यक आहे.

वरील नियुक्त्या कायम स्वरूपी न करता प्रकल्पाच्या कालावधीनुसार करार पद्धतीने करणे उचित ठरेल.

ब) साधन सामुग्रीत वाढ

तंत्रज्ञानात झालेली क्रांती विचारात घेता आवश्यक आधुनिक साधनसामुग्री परिषदेस उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. (उदा. संगणक, टिव्ही, व्हीसीआर, इंटरनेट, एलसीडी प्रोजेक्टर)

क) भौतिक सुविधात वाढ-

वसतिगृह, निवासस्थान, कार्यालय इमारत यांचे नुतनीकरण, नवीन अतिथीगृह बांधणे, बैठका कार्यशाळा, चर्चासत्र यासाठी सुसज्ज सभागृह बांधणे यासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

३) परिषदेच्या संलग्न राज्यस्तरीय संस्थांचे सबलीकरण करणे-

१) राज्य विज्ञान संस्था, नागपूर, २) राज्य आंग्लभाषा अध्यापन संस्था, औरंगाबाद, ३) व्यवसाय मार्गदर्शन व निवड संस्था, मुंबई, ४) दृक्श्रवण शिक्षण संस्था, पुणे, ५) शैक्षणिक तंत्रज्ञान कक्ष, वरळी या संस्थांचे कालानुरूप सबलीकरण करणे आवश्यक आहे.

४) जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थांचे सबलीकरण करणे-

राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यासाठी केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेनुसार एक याप्रमाणे २९ जिल्हा शिक्षण प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. उर्वरित पाच जिल्ह्यात या संस्था नजिकच्या काळात स्थापन केल्या जातील. केंद्र शासनाच्या निकषानुसार आवश्यक पदे निर्माण करून, त्या संस्थांच्या भौतिक सुविधा आणि साधनसामुग्रीत वाढ करणे आवश्यक आहे.

५) प्राथमिक शिक्षकांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण-

दर पाच वर्षांतून एकदा तरी प्राथमिक शिक्षकाला २१ दिवसांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. सेवांतर्गत प्रशिक्षण ही वाव शिक्षकांच्या सेवाशर्तीशी निगडित करण्यात यावी. वरिष्ठ तथा निवड वेतनश्रेणीसाठी ज्याप्रमाणे २१ दिवसांच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची अट ठेवलेली आहे, त्याचप्रमाणे दर पाच वर्षांतून एकदा सेवांतर्गत प्रशिक्षण घेणे अशी अट ठेवावी. त्यामुळे प्रशिक्षण कालावधीत शिक्षकांना दैनिक भत्ता, प्रवासभत्ता देण्याची गरज भासणार नाही. मात्र प्रचलित कार्यपद्धतीनुसार त्यांना विद्यावेतन देता येईल.

६) अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण-

शिक्षण क्षेत्रातील बदलांचे यथायोग्य ज्ञान व त्याच्या अंमलबजावणीमध्ये कार्यतत्परता येण्यासाठी अधिकाऱ्यांना तीन वर्षांतून एकदा तरी प्रशिक्षण अनिवार्य करावे.

७) अध्यापक विद्यालयातील शिक्षक प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण-

अध्यापक विद्यालयातील शिक्षक प्रशिक्षकांचे दर तीन वर्षांतून एकदा याप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे.

८) संदर्भ साहित्याची निर्मिती-

परिषदेकडून प्राथमिक स्तरावर अभ्यासक्रम, शिक्षणपात्र पदविका अभ्यासक्रम तयार केले जातात व अभ्यासक्रमाच्या अनुषंगाने पाठ्यपुस्तक मंडळाद्वारे प्राथमिक स्तरावरील पाठ्यपुस्तके तयार केली जातात. शिक्षण शास्त्र विद्यालयांसाठी तसेच शिक्षकांसाठी संदर्भ ग्रंथ हस्तपुस्तिका, मार्गदर्शक पुस्तके इत्यादी साहित्याची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. संस्थेस स्वायत्तता प्राप्त झाल्यास हे साहित्य निर्मून् शिक्षणाचा गुणात्मक विकास साधता येईल.

९) गटसाधन केंद्र, केंद्रशाळा साधन केंद्राची निर्मिती करणे-

जिल्हा प्राथमिक शिक्षक प्रकल्पांतर्गत गटसाधन केंद्राची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. प्रामुख्याने केंद्रशाळा पातळीवर व पंचायत समिती पातळीवर अशा साधन केंद्राची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. त्यातून प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणात गुणवत्ता वाढीस लागून प्राथमिक शिक्षकांना सातत्याने शैक्षणिक मार्गदर्शन संदर्भ साहित्य उपलब्ध करून देता येईल.

प्रशिक्षणाच्या क्षेत्रात इंटरनेटसारख्या सुविधांचा वापर केल्यास प्रशिक्षणावरील खर्च कमी होवून प्रशिक्षण अधिक बहुआयामी करता येईल.

आदिवासी क्षेत्रातील शिक्षणाच्या समस्या इतर क्षेत्रांपेक्षा वेगळ्या आहेत. त्यामुळे आदिवासी क्षेत्रातील शिक्षकांना प्रशिक्षण देणारी वेगळी संस्था किंवा स्वतंत्र यंत्रणा असणे अगत्याचे आहे. आदिवासी शिक्षक प्रशिक्षणात त्यांना येणाऱ्या समस्या व त्यावर उपाययोजना याचे प्रतिबिंब पडले पाहिजे.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्यात १०० टक्के पटनॉदणीचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी उपलब्ध सुविधा व साधनसामुग्रीच्या पुरेपूर वापरारोबरच शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासावर विशेष भर देण्यात यावा. शिक्षण क्षेत्रात दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य अग्रेसर ठरेल यादृष्टीने लवचिकता व विकेंद्रीत स्वरूपात धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

उच्च शिक्षण

देशाच्या भौतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासात उच्च शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेवरच हा विकास अवलंबून आहे. जेव्हा आम्ही व्यक्तीचा सर्वोच्च विकास शिक्षणातून साधला जावा असे म्हणतो तेव्हा, हा सर्वोच्च विकास साधण्याचे उच्च शिक्षण हे माध्यम आहे. सर्वच स्तरावर आवश्यक प्रशिक्षित मनुष्यबळ उच्च शिक्षणाद्वारे पुरविणे शक्य होते. आज राज्यामध्ये ९ अकृषी विद्यापीठे व १२३५ महाविद्यालयांच्या माध्यमातून १० लाख विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण देण्यात येते. यासाठी प्रतिवर्षी रुपये ९००.०० कोटी वेतन अनुदानवर खर्च होतो. या शिक्षणातून तयार होणारे विद्यार्थी राष्ट्राच्या विकासात भरीव योगदान देणारे व आत्मविश्वास परिपूर्ण असणे आवश्यक आहे. आज उच्च शिक्षण घेवून बाहेर पडणारे विद्यार्थी आत्मविकासाचे मार्ग शोधण्यास पुरेसे सक्षम दिसत नाहीत. त्यामुळे दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत उच्च शिक्षणाची गुणात्मक पातळी वरच्या स्तरावर नेणे आवश्यक आहे. त्याकरिता उच्च शिक्षणात उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा व संसाधनांचा प्रभावी वापर करणे आवश्यक आहे.

वेतनेतर अनुदान :

शासनाची प्राथमिक शिक्षणाची वाढती जबाबदारी विचारात घेता, उच्च शिक्षणासाठी अधिक अनुदान उपलब्ध करून देणे यापुढे शक्य होणार नाही असे दिसते. महाविद्यालयांच्या विकासासाठी वेतनेतर अनुदान अत्यंत आवश्यक आहे. वेतनेतर अनुदानाऐवजी संबंधित महाविद्यालयांना प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे विकास निधी (Maintenance Grant) घेण्याची परवानगी देणे कालसुसंगत ठरणार आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक महाविद्यालयाने आपल्या स्तरावर विविध योजना राबवून निधी उभा करणे आवश्यक आहे.

विषयांचे एकत्रिकरण करून वेतन अनुदानामध्ये बचत :

आज एकाच गावात, तालुक्याच्या ठिकाणी किंवा मोठ्या शहरात सर्वच महाविद्यालयातून एखादा विषय शिकविला जातो व त्या त्या महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थी संख्या खूपच कमी असते. विशेषतः विज्ञान शाखेत विद्यार्थ्यांची पुरेशी संख्या नसते. मात्र प्रत्येक ठिकाणी शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी वर्ग स्वतंत्र स्वरूपात नेमलेला असतो. त्यामुळे विद्यार्थी संख्येचा आढावा घेवून दिनांक

२७.५.१९९८ च्या शासन निर्णयानुसार विषयांचे एकत्रिकरण करण्यात यावे. त्यातून मोठी आर्थिक बचत साध्य होईल.

प्रभावी अध्यापन, संशोधन व विस्तार :

महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय अधिव्याख्यात्यांना उच्च वेतनश्रेणी लागू आहे. ही वेतनश्रेणी केवळ ९६० मिनिटांच्या अध्यापनासाठीच देण्यात येत असून, अध्यापनावरोबरच संबंधित प्राध्यापकांनी संशोधन व विस्ताराचे कार्य करणे तेवढे महत्त्वाचे आहे. आज मात्र महाविद्यालयातील काही निवडक प्राध्यापकच संशोधन करताना दिसतात. काही महाविद्यालये सोडली तर विस्ताराचे कामही महाविद्यालयाकडून दुर्लक्षित होत आहे. त्यामुळे महाविद्यालयाच्या विस्ताराचा समाजाचा विकासाशी संबंध जोडून अधिव्याख्यात्यांना संशोधन व विस्ताराचे काम करणे बंधनकारक करावे. हा त्यांच्या कामाचाच भाग मानण्यात यावा. प्रत्येक प्राध्यापकाने/अधिव्याख्यात्याने वर्षातून किती शोधनिबंध प्रकाशित केले याचा वर्षअखेरीस आढावा घेण्यात यावा व विस्तार कार्याचा प्रत्येक अधिव्याख्यात्याच्या नेमणूकपत्रामध्ये त्याचा कामाचा भाग म्हणून स्पष्ट उल्लेख करण्यात यावा.

महाविद्यालयातील उपस्थिती

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या नियमाप्रमाणे प्रत्येक अधिव्याख्यात्याने आठवड्यातून ४० तास अध्यापन, संशोधन व विस्तार कार्यासाठी महाविद्यालयाच्या परिसरात उपस्थित राहणे आवश्यक आहे. या आठवड्याच्या ४० तासात त्यांनी केलेल्या कामाची नोंद ठेवणे आवश्यक आहे. महाविद्यालयाच्या प्राचार्या-अधिव्याख्यात्यांना प्रत्येक दिवसाच्या कामाचे तास ठरवून देवून त्यांच्याकडून वरील कार्य काटेकोररित्या पूर्ण करून घेणे आवश्यक आहे.

अभ्यासक्रम विशेष कक्ष :

जागतिकीकरणाचे वारे सर्वच क्षेत्रात जोरात वाहत आहेत. त्यामुळे शैक्षणिक व्यवस्था समकालिन कालप्रवाहाशी सुसंगत ठरण्यासाठी व जागतिक आव्हाने पेलण्यास सक्षम राहण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमांमध्ये कालसापेक्ष बदल तातडीने होणे आवश्यक आहे. बदलाची ही प्रक्रिया सतत चालणारी असावी. आजच्या चाकोरीबद्ध रचनेतून कालानुरूप अभ्यासक्रम निर्माण होत नाहीत व त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक सामर्थ्य उंचावत नाही. अभ्यासक्रमात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक बदलाचे प्रतिबिंब पडण्याच्या दृष्टीने त्यात सतत बदल करण्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठामध्ये अभ्यासक्रम विशेष कक्ष (Curriculum Development Cell) स्थापन करून त्यायोगे अभ्यासक्रमात नाविन्य आणणे.

स्वायत्त महाविद्यालय :

देशाच्या व समाजाच्या गरजेनुसार त्या त्या भागातील आवश्यकता विचारात घेवून, विद्यार्थ्यांना शिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या बहुमुखी प्रतिभेचा चौफेर विकास होण्यासाठी स्वायत्त महाविद्यालये ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने कार्यान्वित होणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ५०० महाविद्यालये स्वायत्त म्हणून निर्माण व्हावीत. सुरुवातीच्या काळात अशा महाविद्यालयांना काही सवलती देण्याचाही विचार करण्यात यावा.

सॅक :

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या नियमाप्रमाणे २००३ पर्यंत प्रत्येक महाविद्यालयाने स्वतःचे मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नॅक, बेंगलोर ही संस्था प्रयत्नशील आहे. राज्य शासनाने हा स्वतंत्र कार्यक्रम स्वीकारून राज्यामध्ये क्वालिटी अॅश्युरन्स सेल स्थापन केला हे स्पृहणीय आहे. नॅकच्या धर्तीवर राज्य शासनाने सॅक (SAAC) असे केंद्र स्थापन करावे व त्याच्यामार्फत राज्यातील उच्च शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यात यावा. ज्या महाविद्यालयांना विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे कोणतेही अनुदान मिळत नाही, अशा महाविद्यालयांची नॅकची फी भरण्याचा आर्थिक भार उच्च शिक्षणाचा दर्जा विकसित करण्याच्या दृष्टीने शासनाने उचलणे योग्य ठरेल.

दूरस्थ: शिक्षण:

वाढत्या पटसंख्येमुळे व निकालातील सुधारणेमुळे उच्च शिक्षणाकडे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा लोंढा उत्तरोत्तर वाढत आहे. या सर्व विद्यार्थ्यांना नियमित महाविद्यालयात सामावून घेणे कठीण होत आहे. त्याचप्रमाणे ज्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सामान्य आहे. त्या कुटुंबातील मुलांना अर्थप्राप्तीसाठी कोठेतरी काम शोधायचे लागते. अशा सर्व मुलांना दूरस्थ: शिक्षणाच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देता येईल. शिक्षणामुळे व्यक्तीची आत्मप्रतिष्ठा वाढते. त्यामुळे दूरस्थ: शिक्षणाचा भविष्यात अधिक विस्तार करण्यात यावा. यासाठी इंटरनेटसारख्या सुविधा उपलब्ध करून देता येतील. पुणे, मुंबईसारख्या शहरात कमी गुण मिळाल्यामुळे जे विद्यार्थी नियमित महाविद्यालयात प्रवेश मिळवू शकणार नाहीत. अशा विद्यार्थ्यांसाठी कला, वाणिज्य, विद्याशाखेत सायंकालिक तुकड्या

मंजूर करणे उचित ठरेल.

विद्यार्थ्यांचे महाविद्यालयातील अध्ययन कार्य :

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती हा चिंतेचा विषय होत आहे. विद्यार्थी कमी उपस्थित आहेत म्हणून अध्यापक तास घेत नाहीत व अध्यापक तास घेत नाहीत म्हणून विद्यार्थी उपस्थित राहत नाही असे हे दुष्टचक्र महाविद्यालयीन शिक्षणात दिसून येते. उच्च शिक्षणावर शासन जो भरीव खर्च करते, त्याचा यथायोग्य विनियोग होण्याच्या दृष्टीने व उच्च शिक्षणाचे ध्येय साध्य होण्याकरिता विद्यार्थ्यांचे अध्ययन कार्य प्रभावीरित्या होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विद्यापीठाने भरारी पथके/गुणवत्ता नियंत्रण पथके निर्माण करावेत व या पथकांनी महाविद्यालयास अचानक भेटी देवून विद्यार्थ्यांची/शिक्षकांची उपस्थिती तपासावी. उपस्थिती कमी आढळल्यास संबंधित महाविद्यालयावर नोटीस बजावून अनुदान कपातीची कार्यवाही करावी.

विद्यापीठ संशोधन व उद्योग व्यवसाय:

विद्यापीठे आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त झाल्याशिवाय त्यांच्या स्वायत्ततेला फारसा अर्थ प्राप्त होणार नाही. विद्यापीठांनी शासनाकडून उपलब्ध होणाऱ्या अनुदानाव्यतिरिक्त आर्थिक संसाधने उपलब्ध करण्यासाठी कालसुसंगत नवे मार्ग चोखाळावेत. विद्यापीठात चालणारे संशोधन केवळ संशोधनाच्या पातळीवर न राहता त्याला व्यावहारिक परिमाण देण्यात यावे. उद्योगधंद्यांना आवश्यक असणारे संशोधन विद्यापीठांनी करून समुपदेशाच्या माध्यमातून (कन्सलटंसी) निधी उभारून आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण व्हावे.

उच्च शिक्षणासाठी राज्यस्तरीय परिषद :

उच्च शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासाच्या दृष्टीने राज्यस्तरीय परिषदेची स्थापना त्वरित करावी व या परिषदेवरील सदस्यांची संख्या मर्यादित असावी.

शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांसाठी आचारसंहिता :

अनुदानित महाविद्यालयातील अध्यापक निवडणुकीला उभे राहून पक्षीय राजकारणात सक्रीय सहभागी होतात. त्यांच्याकडून त्यांच्या अध्यापन या मुलभूत कर्तव्यास न्याय दिला जातो असे म्हणता येणार नाही. अनुदानित महाविद्यालयातील शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना सक्रीय राजकारणात सहभागी होता येणार नाही असा नियम करणे आवश्यक आहे. राजकारणात उतरावयाचे झाल्यास त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा देवून मगच राजकारणात भाग घ्यावा.

शिक्षक/शिक्षकेतर प्रशिक्षण योजना :

उच्च शिक्षणामध्ये प्रचंड गतीने ज्ञानाच्या कक्षा बदलत असून, त्या तेवढ्याच वेगाने विस्तारत आहेत. उच्च शिक्षणाचे अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांनीदेखील त्याप्रमाणे स्वतःच्या ज्ञानामध्ये वेळोवेळी भर घालणे आवश्यक आहे. तरच आजचा शिक्षणाचा दर्जा हा जागतिक पातळीशी स्पर्धा करणारा राहील. शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था/योजना विद्यापीठ पातळीवर कार्यान्वित नाही. (यु.जी.सी. स्टाफ कॉलेज प्रशिक्षणाचे कार्य फार कमी प्रमाणात करते) शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा राखण्यासाठी विद्यापीठ पातळीवर शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण ही योजना प्रस्तावित करण्यात येत असून, त्यासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत रुपये २५.०० लक्ष एवढा नियतव्यय प्रस्तावित करण्यात येत आहे.

वरील महत्त्वपूर्ण शिफारशीबरोबरच उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात अभ्यासगट काही खालील शिफारशी करित आहे:-

(१) कनिष्ठ महाविद्यालयातील परीक्षांमुळे वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापनाच्या कार्यावर विपरित परिणाम होतो. तसेच उच्च माध्यमिक स्तरावरील परीक्षाभिमुख अध्यापनवृत्तीमुळे महाविद्यालयीन शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे कनिष्ठ महाविद्यालये वरिष्ठ महाविद्यालयापासून वेगळी करण्यात यावीत व ती माध्यमिक शाळांना जोडण्यात यावीत.

(२) उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात उत्तम संदर्भ ग्रंथ मराठी भाषेत उपलब्ध नाहीत. मराठी भाषेचा केवळ भावनिक अभिनिवेश वाळवून तिचा उत्कर्ष साधणे शक्य नाही, तर त्यासाठी उत्तमोत्तम ग्रंथसंपदा मराठी भाषेत निर्माण होणे आवश्यक आहे. प्रत्येक विद्यापीठाने आपल्या स्तरावर उत्तम संदर्भ ग्रंथ मराठी भाषेत उपलब्ध होतील हे पहावे. शासनाने या कार्यासाठी अनुदान देणे आवश्यक आहे.

(३) बी.एड.करिता व काही वाणिज्य महाविद्यालयातून अंतर्वासिता (इंटर्नशिप) योजना सुरु करण्यात यावी. या विद्यार्थ्यांना कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यानंतरच पदव्या प्रदान करण्यात याव्यात.

(४) आज महाविद्यालयातून चतुर्थश्रेणी कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती होते, ती यापुढे बंद

करण्यात यावी. त्यामुळे शासनावर कायमस्वरूपी आर्थिक भार पडतो. त्याऐवजी वर्ग-४ च्या कर्मचाऱ्यांच्या जागी प्रतिमाह रु.२०००/- वर गरजू विद्यार्थ्यांची नेमणूक करून कमवा आणि शिका ही योजना राबवावी. यालून श्रमप्रतिष्ठा वाढीस लागेल.

(५) उच्च शिक्षणावरील खर्च उत्तरोत्तर वाढत आहे. अनुदान उपलब्ध करून देण्याबाबत शासनाच्या मर्यादा विचारात घेता उत्तरोत्तर वाढणारी विद्यार्थी संख्या उच्च शिक्षणात सामावून घ्यावयाची असेल तर, जे पालक सक्षम आहेत त्यांच्याकडून उत्पन्न गटनिहाय फी आकारून शासनावरील आर्थिक भार कमी करणे आवश्यक आहे.

(६) उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात जगभर जी स्थित्यंतरे चालू असतात, महाविद्यालयांमध्ये/ विद्यापीठांमध्ये जे संशोधन चालते त्या सर्व बाबींची माहिती सर्व महाविद्यालयांपर्यंत पोहचविण्यासाठी "२१ व्या शतकातील उच्च शिक्षण" नावाचे त्रैमासिक सुरु करण्यात यावे. या त्रैमासिकातून शिक्षण क्षेत्रातील तज्ञ, अनुभवी प्रशासक, विद्याव्यासंगी प्रज्ञावंत शिक्षणातील बदलाचे ज्ञान महाविद्यालयांपर्यंत पोहचवतील. सुरुवातीला प्रत्येक वर्षास रुपये १.०० लाख याप्रमाणे अनुदान राज्य शासनाने या प्रकल्पास द्यावे व पुढे हे त्रैमासिक आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यात येवून त्याचे मासिकात रुपांतर करण्यात यावे.

केवळ नव्या योजना प्रस्तावित करून शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट साध्य होते असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे अभ्यास गटाने आर्थिक संसाधनाचा भार न वाढताही शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासाच्या दृष्टीने वरील शिफारशी केल्या आहेत.

नव्या पंचवार्षिक योजनेत असणाऱ्या खालील योजना दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत प्रस्तावित करण्यात येत आहेत:-

१) उच्च शिक्षण संचालनालयाची वाढ व विस्तार :

ही योजना नवव्या पंचवार्षिक योजनेत प्रस्तावित करण्यात आली होती. यामध्ये प्रामुख्याने शिक्षण संचालनालयाच्या स्तरावर तपासणी पथक निर्माण करणे, अकृषि विद्यापीठे व अशासकीय महाविद्यालये/ संस्था यासाठी २-३ जिल्हे मिळून वेतन पथकाची (पे युनिट) स्थापना करणे हे मूळ उद्दिष्ट होते. मात्र ही योजना कार्यान्वित होवू शकली नाही. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत या योजनेसाठी रुपये ५.०० लाख एवढी तरतूद प्रस्तावित करण्यात येत आहे. शिक्षण संचालनालय व दुय्यम कार्यालयाचे संगणकीकरण, शिक्षण संचालनालय व विभागीय सहसंचालक कार्यालय नांदेड, जळगाव, पुणे यांच्या इमारतींची बांधकामे राज्यस्तरावर राज्य संगणक शास्त्र संस्था, औरंगाबाद येथे स्थापन करणे या योजनांचा त्यात समावेश आहे.

२) विद्यापीठांचा विकास :

या योजनेअंतर्गत विद्यापीठांना अनुदान आयोगाकडून मिळणाऱ्या अनुदानाच्या तुलनेत विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निकषानुसार २५ टक्के राज्य शासनाचा हिस्सा म्हणून अनुदान देण्यात येते. ही योजना सहाव्या पंचवार्षिक योजनेपासून सुरु आहे. तसेच सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत अमरावती विद्यापीठ, सातव्या पंचवार्षिक योजनेत उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, आठव्या पंचवार्षिक योजनेत स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, व नवव्या पंचवार्षिक योजनेत महाकवी कालिदास संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक ही नव्याने स्थापन करण्यात आली असून या विद्यापीठांचा विकास होणे आवश्यक आहे. या सर्व विद्यापीठांना इमारत बांधकाम, ग्रंथालयासाठी पुस्तके, नवीन विभाग सुरु करणे, आवश्यक कर्मचारी वर्गाची नियुक्ती इत्यादी बाबींसाठी निधी आवश्यक आहे. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत निधी अभावी या विद्यापीठांचा पुरेसा विकास झालेला नाही. म्हणून दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत ही योजना पुढे चालू ठेवून या योजनेअंतर्गत किमान ४३००.०० लक्ष एवढा नियतव्यय उपलब्ध करून द्यावा.

३) महाराष्ट्र विद्यापीठ कायदा १९९४ :

ही योजना नवव्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आली होती. या योजनेअंतर्गत विद्यापीठांना मुल्यांकन भवन, परीक्षा भवन इ.साठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला. महाराष्ट्र विद्यापीठ कायदा १९९४ मध्ये काही सुधारणा करणे अपेक्षित असल्यामुळे ही योजना दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत पुढे चालू ठेवण्यात यावी यासाठी ५०.०० लक्ष इतका नियतव्यय लागेल.

४) शासकीय महाविद्यालय/संस्था यांना अनुदान :

राज्यात एकूण ६ कला, वाणिज्य, विज्ञान, १ विधी, १ कॉमर्स महाविद्यालय तसेच १२ अध्यापक विद्यालय व ३ विज्ञान संस्था असून, या महाविद्यालयांच्या इमारतीची बांधकामे, ग्रंथालयीन पुस्तके, प्रयोगशाळा साहित्य इ. बाबींसाठी ही योजना राबविण्यात येते. महाविद्यालयांच्या विकासासाठी ही जिल्हास्तरीय योजना पुढेही चालू ठेवणे आवश्यक असून, यासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत रु.१०००.०० लक्ष नियतव्यय लागेल.

५) शासकीय अध्यापक महाविद्यालय यांना अनुदान :

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय नांदेड व भंडारा भाड्याच्या इमारतीमध्ये चालविण्यात येतात. या इमारतीच्या बांधकामासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत

१०००.०० लाख इतका नियतव्यय उपलब्ध करून द्यावा लागेल.

६) विज्ञान संस्था अनुदान :

राज्यात ३ विज्ञान संस्था असून, त्या राज्यशासनाद्वारे चालविण्यात येतात. या संस्थांमधून विज्ञानविषयक संशोधनाचे कार्य चालत असल्याने तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या नवीन सुधारणा विचारात घेऊन व्यापक सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे. प्रयोगशाळांसाठी यंत्रसामुग्री, ग्रंथालयांसाठी पुस्तके, विज्ञान क्षेत्राला वाहिलेली नियतकालिके तसेच नागपूर येथील मुलींची वसतीगृहे व जी नवव्या पंचवार्षिक योजनेत हाती घेतलेली बांधकामे अपूर्ण आहेत, ती पूर्ण करण्यासाठी रुपये १०००.०० लक्ष एवढा निधी लागेल.

७) अशासकीय महाविद्यालयांना परिरक्षण अनुदान :

अशासकीय कला, वाणिज्य व विज्ञान या महाविद्यालयांना दि.४.१.१९८९ च्या शासन निर्णयानुसार अनुदान मंजूर करण्यात येते. आठव्या व नवव्या पंचवार्षिक योजनेत विनाअनुदान तत्वावर मंजूर करण्यात आलेल्या व निकषानुसार पात्र ठरणाऱ्या महाविद्यालयांना दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत २५ टक्के, ५० टक्के, ७५ टक्के व १०० टक्के असे टप्पेनिहाय अनुदान मंजूर करण्यासाठी साधारणपणे रुपये ६०००.०० एवढा नियतव्यय लागेल.

८) ग्रामीण भागातील महाविद्यालयांचा दर्जा सुधारणे :

ग्रामीण भागातील महाविद्यालयांना प्रयोगशाळा सुसज्ज करणे, ग्रंथालयांना पुस्तके उपलब्ध करून देणे व इतर आवश्यक सोई सुविधा पुरविणे यासाठी ही योजना दहाव्या पंचवार्षिक योजनेतही पुढे चालू ठेवणे आवश्यक आहे.

९) उच्च शिक्षण संस्थांना सहाय्य :

डेक्कन महाविद्यालय, पुणे या संस्थेस अभिमत विद्यापीठाचा दर्जा प्राप्त असून, या विद्यापीठामधून पूर्णतः संशोधनाचे कार्य चालते. ह्या संस्थेची इमारत अत्यंत जुनी असून, इमारत बांधकाम, परिसर भिंतीचे बांधकाम यासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत साधारणपणे रुपये ७५ लक्ष इतका निधी उपलब्ध करून द्यावा लागेल.

१०) संशोधन संस्थांना सहाय्य :

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पुणे या संस्थेस केंद्रशासनाकडून जेवढे अनुदान प्राप्त होते, तेवढेच अनुदान राज्य शासनासही मंजूर करावे लागते. राज्यात इतरही एकूण ४२ संशोधन संस्था असून, या संस्थांना केंद्र शासनाकडून मिळणाऱ्या अनुदानावर टक्केवारीनुसार अनुदान राज्य सरकार मंजूर करते. त्यामुळे ही योजना दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत चालू ठेवावी लागेल.

११) शिष्यवृत्त्या :

राज्य शासनमार्फत राज्यात विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्त्या व विद्यावेतन गुणवान विद्यार्थ्यांसाठी मंजूर करण्यात येतात. सध्याचे हे शिष्यवृत्तीचे दर हे अत्यल्प आहेत. त्या दरात वाढ सुचविण्यासाठी शासनाने एक समिती गठीत केली होती. त्या समितीच्या शिफारशीनुसार शिष्यवृत्त्यांमध्ये वाढ करण्याच्या दृष्टीने वरील योजना आगामी पंचवार्षिक योजनेत प्रस्तावित करण्यात यावी.

१२) विद्यार्थी वसतीगृहे :

तालुक्याच्या ठिकाणी ५० मुलींसाठी प्रियदर्शनी वसतीगृह सुरु करण्याची योजना सातव्या पंचवार्षिक योजनेत हाती घेण्यात आली. राज्यात ११ ठिकाणी वसतीगृहाच्या इमारतीची बांधकामे करून ती खाजगी संस्थांना चालविण्यात देण्यात आलेली आहेत. मुलींच्या शिक्षणाचे महत्व आनुलक्षिता या योजनेत बदल करून खाजगी संस्थांनी भाडे तत्वावर जागा घेऊन अशी वसतीगृहे सुरु करण्याबाबत प्रत्येक वर्षी ६० वसतीगृहे उघडावीत. राज्यात अशी ३०० वसतीगृहे सुरु करावीत. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत नवीन वसतीगृह सुरु करण्यात आलेले नाही. तथापि दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत ही योजना पुढे राबविणे इष्ट ठरेल.

१३) आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहे :

राज्यात आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी एकूण ११ वसतीगृहे चालविण्यात येतात. यापैकी ५ वसतीगृहे भाड्याच्या इमारतीत सुरु असल्याने भाड्यापोटी शासनास बराच खर्च करावा लागतो. म्हणून वसतीगृहाच्या बांधकामासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत निधी उपलब्ध करून देणे उचित ठरेल.

तंत्रशिक्षण

तंत्र शिक्षण संचालनालयामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या सर्व अनुशोधांतर्गत व विगर अनुशोधांतर्गत योजना महत्वाच्या आहेत. ९ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी एकूण रु.१६६.९४ कोटी नियतव्यय मान्य करण्यात आला होता. त्यापैकी रु. १२३.२२ कोटी मंजूर करण्यात आला असून रु.८७.६६ कोटी अर्थसंकल्पित

होऊ शकला व त्यामधून रु.८०.३७ कोटी एवढा खर्च अपेक्षित आहे. ९ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये अनुशोषांतर्गत योजनेसाठी पुरेशा प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देण्यात आला असला तरी विंगर अनुशोषांतर्गत योजनांसाठी अत्यल्प नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आल्यामुळे योजना राबविणे कठीण जात आहे. ९ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये सुरु करण्यात आलेल्या दोन अभियांत्रिकी व दोन औषध निर्माण शास्त्र महाविद्यालयांसाठी आवश्यक त्या प्रमाणात यंत्रसामुग्री, पदनिर्मिती इत्यादी पायाभूत सोई सुविधा निर्माण करून देता आलेल्या नाहीत. विशेषतः या महाविद्यालयांच्या इमारत बांधकामासाठी निधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. अपुऱ्या सोई सुविधांमुळे सदर महाविद्यालयांची मान्यता केंद्र शासनाच्या संबंधित संस्थांकडून काढून घेतली जाण्याची शक्यता आहे. तसेच ९ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये सुरु करण्यात आलेल्या नवीन पदवी व पदविका अभ्यासक्रमांसाठी पुरेशा प्रमाणात यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून देणे शक्य झाले नसल्यामुळे त्या बांधकामावरील खर्चही दिवसेंदिवस वाढत आहे.

९ व्या पंचवार्षिक योजनेत ३१ योजना चालू होत्या त्या कमी करून १० व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये २१ योजना प्रस्तावित करण्यात आल्या असून, विंगर अनुशोषाकरिता रु.५५५.८२ कोटी व अनुशोषाकरिता रु.९०.१८ कोटी असा एकूण रु. ६४६.०० कोटी एवढा नियतव्यय प्रस्तावित करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र शासनाने मुलींकरिता ३० टक्के जागा राखीव ठेवलेल्या आहेत. तंत्रसंस्थांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुली बाहेरगांवच्या असल्यामुळे त्यांच्यासाठी वसतीगृहाची सोय करून देणे अत्यावश्यक आहे. सद्यस्थितीत सर्वच संस्थांमध्ये वसतीगृहाची सोय नाही. त्यामुळे वसतीगृहाची सोय उपलब्ध करून देण्याकरिता रु.४९८.७४ लाख इतकी तरतूद प्रस्तावित केली आहे.

सध्याचे युग हे आधुनिक तंत्रज्ञानाचे असून दिवसेंदिवस तंत्रज्ञान विकसित होत आहेत. बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार पदवी व पदविका अभ्यासक्रमाची गुणवत्ता सुधारणे व उद्योजकांशी समन्वय साधणे ही काळाची गरज आहे. या दोन्ही गोष्टी एकमेकांना पूरक आहेत. हा समन्वय जर साधला नाही तर सदर संस्थांमधून उत्तीर्ण होऊन बाहेर पडणारा विद्यार्थीवर्ग उद्योजकांची गरज भागवू शकणार नाही. महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेले असून हे राज्य कृषिप्रधानही आहे. अशा औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या व कृषिप्रधान राज्यात १० व्या पंचवार्षिक योजनेत भारतीय व्यवस्था संस्था (इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट) स्थापन करणे गरजेचे आहे. या संस्थांच्या माध्यमातून पदवीधरांना व्यवस्थापनाचे शिक्षण तर दिले जाईलच परंतु या संस्थांमधून उद्योजकता विकास व स्वयंरोजगारही उपलब्ध होऊ शकतो.

जागतिकीकरणामुळे राज्याच्या प्रगतीसाठी येणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी तांत्रिक व व्यवस्थापन शास्त्र शिक्षण (टेक्नॉलॉजी अँड मॅनेजमेंट एज्युकेशन) योजनाबद्धतेने आखून विद्यार्थ्यांना अनेक क्षेत्रातील कौशल्य व ज्ञान देणे आवश्यक आहे. त्याकरिता नव्याने येणारे तंत्रज्ञान व इतर तांत्रिक अभ्यासक्रम माहिती व तंत्रज्ञान अभ्यासक्रमाच्या (इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी) मागणीप्रमाणे पदवी व पदविका देणाऱ्या संस्थांमध्ये सुरु करण्यासाठी चालना देणे अत्यावश्यक झालेले आहे. हे नवीन येणारे तांत्रिक अभ्यासक्रम राबविण्यासाठी उपलब्ध असलेली अपुरी सामुग्री व मनुष्यबळ यांची सांगड घालून पुरेसे ज्ञान मिळविण्याकरिता शास्त्रीयीकरण (Rationalisation) व नेटवर्कींगचा उपयोग करून घेणे तसेच शैक्षणिक गुणवत्ता उंचावण्याच्या दृष्टीने अभ्यासक्रमात सुधारणा, परीक्षा पध्दतीत अनुरूप बदल आणि शैक्षणिक संस्थांना स्वायत्तता देणे १० व्या पंचवार्षिक योजनेत क्रमप्राप्त ठरेल.

वरील बाबींचा विचार करून १० व्या पंचवार्षिक योजनेकरिता तंत्रशिक्षण संचालनालयासाठी प्रस्तावित करण्यात आलेला रु. ६४६.०० कोटी नियतव्यय मान्य करण्यात यावा.

व्यवसाय शिक्षण

डॉ.कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार माध्यमिक तसेच उच्च माध्यमिक स्तरावर व्यवसाय शिक्षणाची जोड द्यावी व जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार अथवा स्वयंरोजगार करण्यास पात्र करावे या दृष्टीकोनातून तसेच नवीन शैक्षणिक धोरण, १९८६ नुसार माध्यमिक स्तरावरून २५ टक्के विद्यार्थ्यांना + २ स्तरावरील व्यवसाय शिक्षणाकडे वळवावे व उच्च शिक्षणावरील भार कमी करावा यासाठी व्यवसाय शिक्षणाच्या प्रस्तावित शिक्षणविषयक धोरणामध्ये माध्यमिक स्तरावरील व्यवसाय शिक्षण सक्तीचे करणे सर्व विद्यार्थ्यांना सहा वेगळ्या क्लासीफाईक (वर्गीकरणानुसार) अभ्यासक्रमात प्रवेश मिळतील या दृष्टीने कार्यक्रमाची सर्व शाळांमधून अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

समाज व्यवस्था रचनेमध्ये ज्या विविध प्रकारच्या सेवा लागतात, त्या सेवांसाठी लागणाऱ्या कौशल्याचे प्रशिक्षण + २ स्तरावरील अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांना देऊन जे विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेण्यास पात्र ठरत नाहीत त्यांना

रोजगार व स्वयंरोजगाराकडे वळविता येईल. ९ व्या पंचवार्षिक योजनेअखेर १४ टक्के विद्यार्थी + २ स्तरावरील शिक्षणाकडे वळते करण्याचे उद्दिष्ट सफल झालेले आहे. नवीन ७५० विना अनुदानित संस्थांना परवानगी देऊन १० व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये हे उद्दिष्ट २५ टक्क्यापर्यंत वाढवावयाचे आहे.

या विद्यार्थ्यांकरिता रोजगाराच्या दृष्टीतून उपयुक्त असणारे ३ महिने, ६ महिने व १ वर्ष कालावधीचे प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम राबविण्याचे धोरण अंतर्भूत करणे आवश्यक आहे. प्रमाणपत्र अभ्यासक्रमासाठी कमी मागणीच्या व्यवसायाऐवजी नवीन १० अभ्यासक्रम चालू करण्यात आलेले आहेत व यासाठी २४० संस्थांना ९ व्या पंचवार्षिक योजनेत परवानगी देण्यात आलेली आहे. १० व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ४००० संस्थांना विनाअनुदान तत्वावर परवानगी देण्याचे प्रस्तावित आहे.

कला

राज्यात एकूण ४ शासकीय कला संस्था, १९ अनुदानित व ११७ विनाअनुदानित कला संस्था आहेत. या संस्थांमध्ये उपयोजित कला, रेखा व रंगकला, कला व शिल्प, वस्त्र प्रवरण, शिल्पकला व प्रतिमानुबंध, अंतर्गत गृह सजावट इत्यादि अभ्यासक्रम शिकविले जातात. कला संचालनालयामार्फत एकूण १४ योजना राबविण्यात येतात. त्यापैकी जुन्या योजना बंद करून नवीन ९ योजनांचा आराखडा व त्यासाठी लागणारा नियतव्यय हा १० व्या पंचवार्षिक योजनेत प्रस्तावित करण्यात येत आहे. या ९ योजनांपैकी शासकीय कला संस्थांचा विकास होण्याच्या दृष्टीने अत्याधुनिक यंत्रसामुग्री खरेदी करणे, पुस्तक खरेदी, फर्निचर, संगणकीकरण इत्यादि बाबींसाठी रु.१००.०० लाख एवढा निधी लागेल.

कलाविषयक कार्यशाळा व शिवीरे ही योजना मुख्यत्वेकरून कलाशिक्षक व विद्यार्थ्यांकरिता असून, त्यांच्या कलेचा विकास व्हावा व त्यांच्या ज्ञानात भर पडावी यासाठी कार्यान्वित करणे आवश्यक आहे. यासाठी रु.८.००लाख इतका निधी लागेल.

कलाकार व विद्यार्थी यांच्यासाठी कलाप्रदर्शने आयोजित करण्यात येऊन त्यांना बक्षिसे देण्यात येतात. कलाकाराला अधिक प्रोत्साहन मिळण्याच्या दृष्टीने या बक्षिसांच्या रकमेत वाढ करणे आवश्यक आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना नवीन कला अभ्यासक्रमानुसार स्वतःची उन्नती करून घेण्यासाठी आणि प्रगत ज्ञान मिळविण्यासाठी नवीन पुस्तके तयार करणे व अभ्यासक्रमात बदल करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी १० व्या पंचवार्षिक योजनेत रु.७५.०० लक्ष एवढा निधी लागेल.

सध्या कलाविषयक अभ्यासक्रमाकडे विद्यार्थ्यांचा जास्त ओढा असल्याचे दिसत असून, सर ज.जी.कला महाविद्यालय, मुंबई ही इमारत अपुरी पडत आहे. त्यामुळे तेथे अभ्यासक्रमातील नवीन प्रयोग करणे शक्य होत नाही. तसेच औरंगाबाद येथे प्रवेश घेणारे विद्यार्थी मुख्यत्वेकरून ग्रामीण भागातील असल्यामुळे तेथे वसतीगृहे बांधणे आवश्यक आहे. या योजनांसाठी १० व्या पंचवार्षिक योजनेत रुपये ६५०.०० लाख इतका निधी लागेल.

ग्रंथालय

विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी राज्यात अमरावती व नागपूर विभागातील एकूण ७ शासकीय जिल्हा ग्रंथालयांमार्फत ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये ग्रंथ केंद्रे स्थापून त्याठिकाणी नियमितपणे ग्रंथांचा पुरवठा केला जातो. याच धर्तीवर ९ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ८ शासकीय जिल्हा ग्रंथालयांची स्थापना करण्यात आली असून १० व्या पंचवार्षिक योजनेत १९ शासकीय जिल्हा ग्रंथालयांची स्थापना करणे गरजेचे आहे. या ग्रंथालयांची स्थापना झाल्यास संपूर्ण राज्यात शाळा, प्रौढशिक्षण केंद्रे व शासकीय जिल्हा ग्रंथालयांमध्ये परस्पर सहकार्य प्रस्थापित करण्यात येऊन, आंतरग्रंथालय देव-घेव पध्दतीने बालसाहित्य, संगणक, विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण इत्यादि विषयावरील ग्रंथांचा शाळांना नियमितपणे पुरवठा केला जाईल. ग्रंथ चळवळ ही लोक चळवळ होऊन लोकांच्या जाणीवा अधिक प्रगल्भ होण्याच्या दृष्टीने ही योजना राबविणे आवश्यक आहे.

कामगार व कामगार कल्याण (औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था)

९ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये राज्यात एकूण १०६ नवीन शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरु करण्यात आल्या आहेत. या संस्थांमधून ११२१२ अधिकच्या जागा निर्माण करून प्रशिक्षणाच्या सुविधेचा विस्तार करण्यात आला आहे. ८ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये प्रत्येक तालुक्यात औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्याबाबत घेतलेल्या निर्णयाची ९ व्या पंचवार्षिक योजनेत १०० टक्के पूर्तता करण्यात आली आहे. तसेच ९ व्या पंचवार्षिक योजनेत ३४७ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थातील यंत्रसामुग्रीतील त्रुटी काही प्रमाणात भरून काढण्यात आल्या आहेत. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधून दिले जाणारे प्रशिक्षण

हे विद्यार्थ्यांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या वाटेवरून चालण्यासाठी सक्षम बनविणारे असावे. प्रशिक्षणाचा दर्जा उच्च प्रतीचा राखला जावा, जागतिक पातळीवर येत असलेले आधुनिक तंत्रज्ञान, उत्पादन पध्दतीतील बदल, संगणक व माहिती तंत्रज्ञानामध्ये मनुष्यबळाचा विकास व त्यांची कार्यक्षमता वाढविणे इत्यादी बाबींचा विचार करून १० व्या पंचवार्षिक योजनेची आखणी करणे आवश्यक आहे. तालुकास्तरावर व्यवसाय प्रशिक्षणाच्या परिपूर्ण संधी उपलब्ध करून विद्यार्थ्यांना व्यवसाय शिक्षणाकडे आकर्षित करणे, त्यांना गुणात्मक प्रशिक्षण देणे, औद्योगिक आस्थापनांची आधुनिक तंत्रज्ञानातील कुशल मनुष्यबळाची गरज भागविणे, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या व्यवसायावर सध्याच्या युगात आवश्यक असलेले माहिती तंत्रज्ञान अभ्यासक्रमाचे ज्ञान व प्रात्यक्षिक देणे, औद्योगिक संस्थांमधून उत्तीर्ण होणारे विद्यार्थी पूर्ण कौशल्ययुक्त व्हावेत म्हणून शिकावू उमेदवारी प्रशिक्षण योजनेचे बळकटीकरण करणे, रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी मुबलक प्रमाणात वाढविण्यासाठी नवीन माहिती व तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा क्षेत्रात उपयोगी पडणारे अल्प मुदतीचे व्यवसाय व अभ्यासक्रम तयार करून ते राबविणे औद्योगिक आस्थापनातील व लघुउद्योगातील कामगारांना आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रगत प्रशिक्षण देऊन औद्योगिक उत्पादन वाढविणे व त्यायोगी देशाचा आर्थिक विकास घडविणे ही १० व्या पंचवार्षिक योजनेत मुख्य उद्दिष्टे असावीत.

शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी व अधिकारी यांना तांत्रिक व्यवस्थापकीय व प्रशासकीय प्रशिक्षण देऊन त्यांची कार्यक्षमता वाढविणे, या संस्थांमधून व सर्व कार्यालयातून संगणकाचा वापर करून स्वतंत्र व्यवस्थापन माहितीप्रणाली विकसित करणे, तालुकास्तरीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये प्रशिक्षण सुविधा, इमारती, यंत्रसामुग्री व प्रशिक्षित निदेशक आणि कर्मचारी उपलब्ध करून देवून प्रशिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यात यावा तसेच काही निवडक संस्था या क्षेत्रातील उत्कृष्ट केंद्र (Centre of Excellence) तयार करणे ही १० व्या पंचवार्षिक योजनेतील प्रशिक्षणविषयक उद्दिष्टे असावीत.

कृति आराखडा

अभ्यासगटाने शिक्षणविषयक सर्व उपक्षेत्रांची मीमांसापूर्वक चिकित्सा करून सविस्तर शिफारशी त्या त्या ठिकाणी केलेल्या आहेत. महत्वपूर्ण शिफारशी येथे संक्षेपाने नमूद करण्यात येत आहे.

प्राथमिक शिक्षण :-

१) प्रत्येक व्यक्तीतील सुक्त क्षमतांचा अत्युच्च विकास साधणे हेच शिक्षणाचे परमोच्च साध्य असावे.

२) सर्व शिक्षा अभियानाची १०० टक्के पटनोंदणी, गळतीचे प्रमाण न्यूनतम पातळीवर आणणे इत्यादि सर्व उद्दिष्टे निर्धारित कालानुसार पूर्ण करण्यात यावीत.

३) वस्तीशाळा व महात्मा फुले शिक्षण हमी या योजना काटेकोरपणे व प्रभावीपणे राबविण्यात याव्यात.

४) शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थी हाच केंद्रभूत असावा.

५) गळतीबाबत शिक्षकास जबाबदार धरण्यात यावे.

६) वेतन आणि कार्यक्षमता (Pay & Performance) एकमेकाशी निगडित करण्यात यावे.

७) शिक्षकांच्या कामाचे मूल्यमापन विद्यार्थी, मुख्याध्यापक, व्यवस्थापन यांच्यावरोबरच बाह्य माध्यमातून व्हावे.

८) शिक्षकांनी ज्या गावी त्याची नियुक्ती करण्यात आली आहे, त्या गावी राहणे बंधनकारक करण्यात यावे. ५ ते ८ या शिफारशी काटेकोर अंमलबजावणी करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण कायद्यात आवश्यक ती दुरुस्ती करण्यात यावी.

९) शिक्षकांनी आपली ज्ञानलालसा उत्तरोत्तर परिवर्धित करून ज्ञानाची क्षितिजे सतत विस्तारावीत.

१०) आदिवासी आश्रमशाळेतील मुलांसाठी त्यांच्या बोली भाषेतून पुस्तके तयार करावीत.

११) प्राथमिक शिक्षण हे सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत अधिकार असल्याचे घोषित केल्याने ते सक्तीचे करणारा अधिनियम करण्यात यावा.

१२) विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमप्रतिष्ठेची भावना निर्माण होण्याच्या दृष्टीने शाळा तेथे कार्यशाळा व शाळा तेथे शेती हे धोरण अवलंबवावे.

१३) ज्ञान व अनुभव विश्वातील दरी कमी करून प्रत्येक मुलास कोणतेतरी कौशल्य शिक्षणाच्या माध्यमातून देण्यात यावेत.

१४) महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात अजूनही ५० हजार वर्गखोल्यांची आवश्यकता आहे. याबाबत विविध माध्यमातून निधी उपलब्ध करून घेऊन

१० व्या पंचवार्षिक योजनेत किमान २५ हजार वर्गखोल्या तरी बांधण्यात याव्यात. या वर्ग खोल्यांना स्वच्छतागृहाची व पिण्याच्या पाण्याची सुविधा असावी.

१५) आठवीपर्यंत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त व भटक्या जमाती यामधील सर्व मुले शिधापत्रिकेचे पिवळे कार्डधारक यांच्या मुलांना मोफत पाठ्यपुस्तकांची व्यवस्था करण्यात यावी.

१६) प्राथमिक शिक्षणाच्या अहवालात नमूद करण्यात आलेल्या योजना प्रभावीरित्या राबविण्यात याव्यात व त्यांचे काटेकोरपणे सनियंत्रण करण्यात यावे. योजनांची पारदर्शी अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने लाभार्थीना योजनांची पूर्ण माहिती देण्यात यावी.

१७) प्राथमिक शिक्षणासाठी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाकरिता ज्याप्रमाणे विभागीय परीक्षा मंडळ व शिखर मंडळे आहेत, त्याचप्रमाणे परीक्षा मंडळे असावीत.

१८) आश्रमशाळा योजनेचे पुनर्मुल्यांकन करण्यात यावेत.

१९) भटक्या अवस्थेत जगणाऱ्या जाती जमातींचे पुनर्वसन करून त्यांच्या मुलांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

२०) ग्रामशिक्षण समितीच्या सदस्यांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण :

१) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावर उत्तरोत्तर वाढत जाणारा खर्च विचारात घेता अनुदान सूत्रात बदल करण्यात यावा.

२) आपल्या पाल्याचा शिक्षणावरील खर्च पेलण्यास सक्षम असणाऱ्या पालकांकडून उत्पन्न गटनिहाय फी घेण्यात यावी.

३) शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासासाठी शाळांची तपासणी कठोरपणे करण्यात यावी. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून देण्यात येणारे अनुदान याचे योग्य विनियोजन होण्यासाठी तपासणी यंत्रणेत वाढ करण्यात यावी.

४) शिक्षण क्षेत्रातील साचेबध्दपणा घालवून ते मुक्त करण्यात यावे.

५) विनाअनुदानित शाळांना निकषानुसार पात्र ठरल्यावर अनुदान उपलब्ध करून देणे, अतिरिक्त तुकड्या देणे, या योजना राबवितांना विद्यार्थी संख्येचे प्रमाण, शाळेचा दर्जा, शाळांमधील उपलब्ध सुविधा इत्यादि बाबी गुणवत्तेच्या आधारावर काटेकोरपणे तपासण्यात याव्यात.

६) रात्र शाळांतून पुस्तकपेढी या योजनेचे सबलीकरण करण्यात यावे.

७) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणात व्यवसायभिमूखता, वैविध्य व लवचिकता आणावी.

८) कनिष्ठ महाविद्यालये माध्यमिक शाळांना जोडून द्यावीत.

९) ठराविक परीक्षांत अपयशी विद्यार्थ्यांसाठी फर्दर एज्युकेशन ही बहुपर्यायी योजना राबवावी.

१०) मानवी जीवनात श्रम हे मूल्य अत्यंत महत्त्वाचे असल्याने शिक्षण श्रमाधिष्ठित करावे.

११) जिल्हा परिषदांच्या दर्जा घसरलेल्या शाळा खाजगी व्यवस्थापनाकडे देण्याचा विचार व्हावा.

१२) माहिती विस्फोटाच्या या युगात माहिती तंत्रज्ञान हा विषय सर्व शाळांमधून शिकण्याच्या सुविधा उपलब्ध होतील यासाठी भरीव प्रयत्न करावेत.

१३) वाढती लोकसंख्या, प्रदूषण, पर्यावरणाचा असमतोल या मानवासमोरील समस्यांचे प्रतिबिंब अभ्यासक्रमात पडणे आवश्यक आहे.

१४) अभ्यासक्रम हे कालसापेक्ष व व्यक्तीच्या सर्वांगीण पूरक असेच असावेत. त्यात वेळोवेळी कालसुसंगत बदल घडत रहावा.

१५) परीक्षा पध्दतीतील अनैसर्गिक स्पर्धा टाळण्यासाठी श्रेणी पध्दती (Gradation System) अवलंबविण्यात यावी.

१६) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची नवीन योजना सुरु करावी.

१७) शिक्षण विषयक प्रशासनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी सर्व कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्यात यावे.

१८) शिक्षणावरील खर्च दुरगामी स्वरूपाची भांडवली गुंतवणूक असल्याने आर्थिक संसाधनाच्या मर्यादा विचारात घेतल्यातरी शिक्षणासाठी भरीव तरतूद करण्यात यावी.

१९) शिक्षकांच्या पाल्यांना मोफत शिक्षण यासारख्या समानता तत्वाशी

विसंगत व कालबाह्य योजना बंद करण्यात याव्यात.

२०) शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चात इतरत्र झालेली बचत प्राथमिक शिक्षण व शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासांवर खर्च करण्यात यावी.

२१) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर गळतीचे प्रमाण न्यूनतम पातळीवर आणावे.

प्रौढ शिक्षण :

१) इच वन टीच वन हे व्रत प्रत्येक शिक्षित तरुणाने अवलंबिणे आवश्यक आहे.

२) महाविद्यालये, विद्यालये त्या भागातील शिक्षणाची केंद्रे होणे आवश्यक आहेत. औपचारिक शिक्षणाबरोबर या संस्थांनी आपल्या परिसरातील निरक्षरता पूर्णतः पुसून टाकली जाईल, यासाठी विविध उपक्रम राबवावेत.

३) साक्षरता, ज्ञान संपादनूकीचे माध्यम असून नवसाक्षरांसाठी त्यांच्या जीवनात आर्थिक प्रगती घडवून आणणारी कौशल्य विकसित करून राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात भरीव प्रगती साधता येईल.

४) प्रौढशिक्षणात स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असल्याने यापुढेही अशा संस्थांना या चळवळीत सहभागी करून घेण्यात यावे.

५) प्रशासनातील अधिकाऱ्यांनी शक्य तेथे प्रौढ शिक्षणात लोकांना सहभागी करून घ्यावे.

६) गांव तेथे महिला मंडळ व बचत गट स्थापन करून या माध्यमातून साक्षरतेचे कार्य पुढे न्यावे.

७) राज्याने साक्षरतेच्या क्षेत्रात गेल्या दशकात भरीव कामगिरी केली असून, राज्यात पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ८६.२७ व स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६७.५१ असे असून सरासरी साक्षरता ७७.२७ अशी आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ९० टक्क्यापर्यंत पोहोचेल यादृष्टीने उपाययोजना करण्यात याव्यात. तसेच अद्यापही राष्ट्रीय स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा ज्या जिल्ह्यात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे, तेथे विशेष लक्ष पुरविण्यात यावे.

शिक्षकांचे प्रशिक्षण :

१) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेचे स्वायत्त संस्थेत रुपांतर करून तिचे सबलीकरण करावे.

२) प्राथमिक शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण द्यावे.

३) प्रशिक्षणाच्या क्षेत्रात इंटरनेटसारख्या सुविधांचा वापर केल्यास प्रशिक्षणावरील खर्च कमी होवून प्रशिक्षण अधिक बहुआयामी करता येईल.

४) आदिवासी क्षेत्रातील शिक्षकांना प्रशिक्षण देणारी वेगळी संस्था किंवा स्वतंत्र यंत्रणा असावी.

५) दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्यात १०० टक्के पटनॉदणीचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी उपलब्ध सुविधा व साधनसामुग्रीच्या पुरेपूर वापराबरोबरच शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासावर विशेष भर देण्यात यावा. शिक्षण क्षेत्रात दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य अग्रेसर ठरेल यादृष्टीने लवचिकतापूर्वक व विकेंद्रीत स्वरूपात धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

उच्च शिक्षण :

१) उच्च शिक्षणातून आत्मविश्वास परिपूर्ण, विविध कौशल्य धारण करणारी व राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात भर घालणारे सक्षम मनुष्यबळ निर्माण होत रहावे.

२) एकाच गावात चालणाऱ्या महाविद्यालयातील विषयांचे एकत्रित करून वेतन अनुदानात बचत करावी.

३) वेतनेतर अनुदान अपुरे पडत असल्याने संस्थांना स्वतःच्या विकासासाठी निधी उभा करण्यास परवानगी द्यावी.

४) अध्यापकांनी प्रभावी अध्यापनाबरोबर संशोधनाचे व विस्तारित सेवेचे कार्य करणे बंधनकारक करावे.

५) महाविद्यालयाच्या परिसरात प्रत्येक आठवड्यातून किमान ४० तास उपस्थित राहणे अध्यापकांवर बंधनकारक असावे.

६) अभ्यासक्रमात बदलाचे प्रतिबिंब पडण्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठात अभ्यासक्रम विशेष कक्ष स्थापन करावा.

७) स्वायत्त महाविद्यालये ही संकल्पना अधिक व्यापक करून प्रभावीरित्या राबवावी.

८) नॅकच्या धर्तीवर राज्यातील उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी

सॅकची स्थापना करावी.

९) दुरस्त शिक्षण व्यवस्थापनेचे सबलीकरण करण्यात यावे.

१०) विद्यापीठांच्या स्तरावर शिक्षणाच्या गुणात्मक वाढीसाठी भरारी पथके/ गुणवत्ता नियंत्रक पथके स्थापन करावी.

११) विद्यापीठांनी उद्योगांना पूरक संशोधनाच्या माध्यमातून निधी उपलब्ध करावा व आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त करावे.

१२) उच्च शिक्षणासाठी राज्यस्तरीय परिषदेची स्थापना करावी.

१३) शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना आचारसंहिता लागू करावी.

१४) विद्यापीठांनी मराठी भाषेतून उत्तम संदर्भ ग्रंथ निर्मावेत.

१५) वी.एड.व वाणिज्य अभ्यासक्रमांसाठी इन्टर्नशिप योजना सुरु करण्यात यावी.

१६) कमवा व शिका या योजनेतर्गत चतुर्थश्रेणी कर्मचाऱ्यांऐवजी महाविद्यालयात गरजू मुलांची नियुक्ती करावी.

१७) फी रचनेत सुधारणा करून सेवा आकाराच्या प्रमाणात उत्पन्न गटनिहाय फी आकारण्यात यावी.

१८) महाविद्यालयीन अध्यापकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची योजना चालू करावी.

१९) उच्च शिक्षण हे त्रैमासिक मासिक सुरु करण्यात यावे.

२०) संचालनालय व संबंधित कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्यात यावे.

२१) नवीन विद्यापीठांचा विकास साधण्यात यावा.

२२) विज्ञान संस्था व इतर उच्च शिक्षणातील संस्था यांना अनुदान उपलब्ध करून द्यावे.

२३) मुलींसाठी वसतीगृह योजना मोठ्या प्रमाणात राबविण्यात यावी.

तंत्र शिक्षण :

१) तंत्र शिक्षण संस्थांस आवश्यक यंत्रसामुग्री व सुविधा पुरविण्यात यावी.

२) भारतीय व्यवस्थापन संस्था स्थापन करण्यात यावी.

३) तांत्रिक व्यवस्थापन शास्त्र शिक्षण योजनाबद्ध पध्दतीने देण्यात यावे.

४) नवीन येणारे तंत्रज्ञान व देशास लागणारे मनुष्यबळ याची सांगड घालण्यात यावी.

व्यवसाय शिक्षण :

१) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण स्तरावर व्यवसाय शिक्षणाची जोड देण्यात यावी.

२) माध्यमिक स्तरावर २५ टक्के विद्यार्थ्यांना व + २ स्तरावरील आधिकाधिक विद्यार्थ्यांना व्यवसाय शिक्षणाकडे वळवून उच्च शिक्षणावरील भार कमी करावा.

३) माध्यमिक स्तरावर व्यवसाय शिक्षण सक्तीचे करावे.

४) मधूनच शिक्षण सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी रोजगाराच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणारे ३ महिने, ६ महिने व १ वर्ष कालावधीचे प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम राबवावेत.

५) व्यवसाय शिक्षणाच्या माध्यमातून रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण करण्यात याव्यात.

अभ्यासगटाने शिक्षण विषयक उपक्षेत्रांचा सांगोपांग अभ्यासक्रम करून उपलब्ध सोई सुविधा भविष्यात राज्याची गरज, व्यक्ती विकासाबरोबरच त्याची राष्ट्र विकासाबरोबर सांगड घालणे, या व्यापक परिप्रेक्ष्यातून शिफारशी केलेल्या आहेत. शिक्षणाच्या क्षेत्रात उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा व संसाधनांचा पुरेपूर वापर, नियोजनात व अंमलबजावणीत वैविध्यपूर्णता, योजनांची काटेकोरपणे व कठोर अंमलबजावणी, संस्थात्मक पातळीवर अर्थपूर्ण विकेंद्रीकरण, अंमलबजावणीमध्ये कार्यात्मक पातळीवर लवचिकता, शिक्षकांच्या ज्ञानकक्षा रुंदावण्यासाठी सेवांतर्गत नियोजनबद्ध प्रशिक्षण, त्यांच्याकडून उत्तरदायित्वाची हमी आणि शिक्षण ही लोकचळवळ बनविल्यास १० व्या पंचवार्षिक योजनेत शिक्षणाच्या क्षेत्रात संख्यात्मक विस्ताराबरोबर गुणात्मक विकासही साधता येईल.

विवरण पत्र				
			(रुपये लाखात)	
अ.क्र.	योजनेचे नाव	नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील		दहाव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी प्रस्तावित नियतव्यय
		नियतव्यय	खर्च	
१.	शाळा नसलेल्या खेड्यात नवीन शाळा उघडणे	३५००.००	७०९.८०	०.००
२.	प्राथमिक शिक्षणाच्या नैसर्गिक वाढीमुळे शिक्षकांच्या नेमणूकीसाठी जि.प.ना अनुदान	११६९३.००	६३४१.५४	८२८०.००
३.	प्राथमिक शाळातून पुस्तक पेढ्या उघडणे इयत्ता १ ली ते ८ वी च्या विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके (नवीन योजना)	२००४.३८ ००.००	१०२३.६३ ००.००	०.०० १०२००.००
४.	१०३ विकास गटातील इ.१ ली ते ४ थी च्या विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके	२२४३.६८	१३४५.५३	०.००
५.	शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या भागात प्राथमिक शाळेतील अ.जाती/अ.ज. विद्यार्थ्यांच्या विशेष सवलती इयत्ता १ ली ते ८ वी च्या विद्यार्थ्यांना मोफत गणवेश व लेखन साहित्य (नवीन योजना)	४०५०.१५ ००.००	३५१०.४८ ००.००	०.०० १३६००.००
६.	१०३ विकास गटातील इ.१ ली ते ४ थी च्या विद्यार्थ्यांना मोफत गणवेश व लेखन साहित्य	७०१२.५६	२२०२.७७	०.००
७.	प्राथमिक शाळांच्या इमारती बांधकामासाठी जिल्हा ग्रामीण विकास प्राधिकरणाना अनुदान	२६६००.००	३०७४.१३	०.००
८.	प्राथमिक शाळेत बालवाड्या सुरु करणे आणि इ.५ वी ते ७ वी चे वर्ग जोडणे	२५००.००	१९९.९८	०.००
९.	विना अनुदानित खाजगी प्राथमिक शाळांना अनुदान	८१३५.००	४१६४.६४	१२८०८.५९
१०.	समाजातील दुर्बल घटकातील मुलींच्या पालकांना उपस्थिती भत्ता	६०५७.००	५८६९.११	१२५८३.५२
११.	जिल्हा प्राथमिक शिक्षण प्रकल्प	६०००.००	४४४१.६४	३६००.००
१२.	सर्व शिक्षा अभियान	०.००	०.००	४५७००.००
१३.	अशासकीय माध्यमिक शाळांचा विकास व विस्तार - जादा तुकड्या विना अनुशेष	१८११६.००	९०७८.०४	१११२६.००
१४.	अशासकीय नवीन माध्यमिक शाळा उघडणे	१८१३५.००	१३१३३.१७	५७४१४.४०
१५.	उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा विकास- जादा तुकड्या	५५५८.७५	२१६५.२९	२७६५५.३२

NUTA BULLETIN (Official Journal of NAGPUR UNIVERSITY TEACHERS' ASSOCIATION) **CHIEF EDITOR** : Prof. A.G.Somvanshi, Shankar Nagar, AMRAVATI-444 606. **EDITOR** : Prof. S.S. Gawai 1, Abhinav State Bank Colony, Chaprashi Pura, Camp, AMRAVATI 444 602. **PUBLISHER** : Prof. S.R. Kalmegh, Lahari Apartment, Keshao Colony, Camp, AMRAVATI 444 602. Type Setting at NUTA Bulletin Office, Phundkar Bhavan, Behind Jain Hostel, Maltekadi Road, Amravati-444 601. **PRINTED AT** Bokey Printers, Gandhi Nagar, Amravati. (M.S) **REGD NO. MAHBIL/2001/4448** Licenced to post without prepayment **LICENCE NO. NR/ATI/78/2002** Name of the Posting office : **R.M.S. Amravati.** Date of Posting : **15.02.2003**

If Undelivered , please return to : NUTA Bulletin Office, Phundkar Bhavan, Behind Jain Hostel, Maltekadi Road, **Amravati-444 601.**

To,.....
.....
.....
.....
.....